

Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Programiroda

Cigánynak lenni Magyarországon

Jelentés
2000

Szerkesztette Kállai Ernő és Törzsök Erika
Szakmai lektor: Kemény István

Budapest

*A kiadvány megjelenését
a Magyar Köztársaság Külügyminisztériumának támogatása tette lehetővé*

© Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Programiroda

Kiadta az Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Programiroda
1093 Budapest, Lónyay u. 24.
Telefon: (1) 216-7292, 456-0779, fax: (1) 216-7696
Internet: www.eokip.hu, e-mail: minor@matavnet.hu
Felelős kiadó: dr. Törzsök Erika igazgató

Minden jog fenntartva

Fotók: Horváth M. Judit

Borító: AVARRO Grafikai Stúdió Kft.

A kiadvány Times New Roman és Skia betűtípusokkal készült.

Tördelés és nyomdai előkészítés: MATT DTP Bt.
1119 Budapest, Etele út 32/c. E-mail: mattbt@mail.datanet.hu

Nyomás és kötészet: Reputa Kft.
1037 Budapest, Zay u. 1-3. E-mail: reputa@mail.datanet.hu

TARTALOM

Bevezetés	5
1. A magyarországi cigányok története	8
2. Demográfia, életmód	17
3. Foglalkoztatás, munka, munkanélküliség	25
4. Oktatás	32
5. Egészségi állapot	40
6. Jog és jogvédelem	46
7. Média	54
8. Kultúra	61
9. Kormányzati, politikai törekvések	71
10. Ajánlások	78
Melléletek:	
I. Jogsabályok	82
II. Térképek	84
Cigányok Európában (1991)	
Cigányok a Kárpát-medencében (1991)	
Magyarország cigánynak minősített népessége (1981–1990)	
A magyarországi cigány önkormányzatok (1999)	
A regisztrált munkanélküliek száma, 2000. október	
Az egy főre jutó GDP	
III. Válogatott bibliográfia	89

A Jelentés a következő szakértői tanulmányok alapján készült:

A magyarországi cigányok története –

Tóth Péter, Kemény István, Pomogyi László és Kállai Ernő

Demográfia, életmód – *Derdák Tibor*

Foglalkoztatás, munka, munkanélküliség – *Kemény István*

Oktatás – *Havas Gábor*

Egészségi állapot – *Zádori Zsolt*

Jog és jogvédelem – *Furmann Imre és Muhi Erika*

Média – *Bernáth Gábor*

Kultúra – *Kerékgyártó István*

Kormányzati, politikai törekvések – *Kállai Ernő*

Térképek – *Kocsis Károly*

BEVEZETÉS

Konfliktusoktól új konszenzus felé

Az elmúlt évtizedben meghatározó jelentőségű változások mentek végbe Magyarországon mind a többség, mind a roma kisebbség életében és egymás közti viszonyában. Ezek a változások új konfliktusokat, új feltételeket teremtettek minden szereplő, a többség és a kisebbség, valamint a kormány számára egyaránt.

Az országban a demokratikus intézmények működése és a piacgazdaság térnyerése a civil szféra és a gazdaság szereplőinek megerősödését hozta magával. De voltak a változásoknak vesztesei is. A vesztesek körében a legnagyobb csoport a 10 milliós magyarországi lakosság jelenleg 5%-át kitevő roma népesség. A kialakult helyzetben a diszkrimináció, a szociális és jogvédő ügyek etnicizálódása veszélyes tendenciákat hordoz. Ezért megkerülhetetlen a kormányzati munkában ennek a problémának az újragondolása és az etnikumok közötti harmonikus együttélés feltételeinek megteremtése. E nélkül konfliktusok sora következhet be (lásd zámolyi romák ügye) a társadalomban és lelassulhat az európai uniós integráció.

Az integráció Magyarországnak az 1990-es rendszerváltástól kezdve célja. Az integrációs tárgyalások 1998 márciusában kezdődtek. A tárgyalások egyik legnehezebb témaköre a romák helyzete, ami érthető is, hiszen az Unióba kerülő ország a szabad munkaerő-áramlás lehetősége miatt az Unió jelenlegi tagállamai körébe vinné be a megoldatlan konfliktusok sorát. Nyilvánvaló érdeke tehát mind a magyar kormánynak, mind a roma kisebbségnek, de a többségnek is Magyarországon, hogy a diszkrimináció ne élezze az ellentéteket, hogy a szociális és jogvédő ügyek ne etnicizálódjanak. Nem lehet egy országban külön cigány és többségi szociálpolitika és „állampolgári jog”. Nem megoldás, sőt zsákutcába visz az a gondolkodás is, amely egyes roma vezetőknél megjelent, s az államot és a települési önkormányzatokat mintegy meg kívánja szabadítani népszerűtlen feladataiktól, és például külön roma közhasznú társasággal kíván „szocpulos” lakásokat építtetni a rászoruló, hajlék nélkül maradó roma családok számára. A források ilyen típusú elkülönítése nem a hatékonyságot, átláthatóságot növelné. Éppen ellenkezőleg, új konfliktusok sora jelenne meg. A romák társadalmi integrációja Magyarország európai uniós integrációjának részeként összhangba kell kerüljön Magyarország általános társadalmi fejlődésével, s ez csakis a roma és nem roma lakosság közös erőfeszítésével, együttműködésével történhet.

A feladat alapvetően társadalom- és gazdaságszervezés. Ebben az Európai Unió fejlesztési technikáinak alkalmazása komoly esélyt nyújthat. Az európai csatlakozás folyamatában kormányzati szinten éppen ennek jegyében megfogalmazott cél a *regionális politika* kialakítása, ami egyben egy új társadalmi konszenzus lehetőségét is nyújtja a többség és a kisebbség(ek) között. Azaz, a roma probléma kezelésének is eszköze lehet. A regionális politika kialakítása és működtetése során alkalmas keretév válhat az egész ország területén szétszóródva élő romák helyzetének (is). Erre utalnak azok a kisebbségi fejlesztési programok is, ame-

lyek PHARE forrásokból indulnak Magyarországon (jóléti innovációs program komplex helyi és regionális fejlesztések megvalósítására három kis térségben).

Ha egymásra helyezzük a Magyarország roma népességét bemutató térképet és a „statisztikai-tervezési régiók” térképét, azonnal láthatóvá válik, hogy a cigányság problémáinak kezelése csakis a regionális fejlesztési rendszerekbe illesztve képzelhető el, ugyanis Magyarország legszegényebb régiói és a roma lakosság területi elhelyezkedése között szoros korreláció figyelhető meg.

A regionális politika törvényi háttérét a területfejlesztésről és területrendezésről szóló 1996. évi XXI. törvény biztosítja. Ez a törvény szellemiségében követi az Európai Unió regionális politikáját. Megfogalmazza az intézményrendszerek struktúráját és feladatait, fogalmi rendjében is követi a nemzetközi gyakorlatot. Az Országgyűlés a feladatok sorában világosan meghatározta a területfejlesztési támogatások és a decentralizáció elveit, a kedvezményezett térségek besorolásának feltételrendszerét; a források, pénzeszközök nagyságát, s rendelkezett arról, hogy a kormány évente köteles beszámolni a területfejlesztési és területrendezési tevékenységéről. A törvény szerint a kormány kezdeményezheti regionális fejlesztési tanácsok létrehozását; elősegíti a területfejlesztési települési önkormányzati társulások szerveződését, ösztönzi a fejlesztési programok és a térségi összefogással megvalósuló fejlesztéseket; elősegíti és támogatja országos területi információs rendszer működtetését és ennek keretében a tervek nyilvántartását. A törvény tartalmazza az Országos Területfejlesztési Tanács feladatát, a kormányzati feladatok területfejlesztéssel és területrendezéssel kapcsolatos feladatainak ellátásában. Meghatározza a területfejlesztéssel foglalkozó miniszter és más miniszterek feladatait, melyek közül példaként fontos megemlíteni az országos területfejlesztési program kidolgozását és az országos területrendezési koncepciók és tervek kialakítását és szervezését. Tartalmazza a területfejlesztést segítő pénzügyi eszközöket. Tehát biztosítja egy olyan társadalom- és gazdaságszervező rendszer megteremtésének feltételeit, amelyben tervezhetővé és kezelhetővé válik a roma közösségek problematikája is, természetesen, ha a kialakult roma intézményrendszer együttműködésére is lehetőség nyílik és végül is ebben az esetben érvényesülhet a szubszidiaritás és szolidaritás elve (igaz, a területfejlesztésről és területrendezésről szóló törvényt az 1999. novemberi törvénymódosítás inkább az állami akarat végrehajtása, illetve centralisztikus irányba változtatta meg).

Kiemelkedő fontosságú az is, hogy a magyar kormányprogramban a kis- és középvállalkozásoknak megkülönböztetett szerepe van. A kormány célja, hogy Magyarország minél előbb be tudja kapcsolni az Európai Unió strukturális és kohéziós alapjait. Az Európai Unió strukturális alapja a területfejlesztés, vidékfejlesztés, az infrastruktúra-fejlesztés területére irányul, a kohéziós alap a közösségi jogok, emberi jogok intézményi és infrastruktúrális háttérének megteremtését biztosítja. Kis- és középvállalkozások, társfinanszírozás nélkül ezek az alapok nem működtethetők. Ezek léte ugyanakkor a munkahely-teremtés, a helyi piacok kialakulása szempontjából is nélkülözhetetlen.

Ezekben az összefüggésekben gondolkodva szinte természetes adódik a lehetőség, miszerint ezen rendszerekbe kell beemelni a Magyarország 3200 településén egyetlen elosz-

lásban élő romák helyzetének kezelését. Annál is inkább, mivel a regionális és települési kormányzati rendszer magyarországi modernizációjáról szóló Világbanki Jelentés szerint: „Magyarország válaszüthöz érkezett. Meg kell fontolnia, hogy tovább halad a részterületeket érintő kisebb, egyedi módosítások útján, vagy a kihívásokra adott válaszokat egy olyan egységes középtávú modernizációs programba rendezzi, amely a helyi önállóságra helyezi a hangsúlyt.” Az Európai Unió Jelentése ezzel teljesen egybehangzó: „Növelni kell a költségvetési hozzájárulást a helyi közigazgatási szervek erősítése céljából, szem előtt tartva a politikai és költségvetési decentralizációt.”

Miután közismert, hogy az 1993-as kisebbségi törvény lehetővé tette a kisebbségi önkormányzatok létrehozását, továbbá elkészült a roma középtávú fejlesztési program és készül a hosszú távú roma program is, természetesen adódik, hogy mind a kormányzati munkában, mind az államigazgatás különböző szintjein a területfejlesztésről és területrendezésről szóló törvény mentén egységes megközelítésben kell kezelni a területfejlesztés és a roma lakosság gondjait, azaz a két problémakört. A romakérdés mindenkor a területfejlesztésről, a területrendezésről szóló gondolkodás része kell, hogy legyen. Ebben az esetben nem egymással szemben álló érdekként, etnikai konfliktusokig fokozódóan fognak megjelenni a többség és kisebbség érdekei és gondjai. Az infrastrukturális és intézményi fejlesztések, az oktatástól a munkahely-teremtésig a tervezés pillanatától követhetik és figyelembe vehetik az egyes régiók településeiben élő romák létszámát, korcsoportos iskolai végzettség szerinti megoszlását, és eleve ennek megfelelően készülhetnek a programok, melyek következetes megvalósítása többség és a romák között egy új konszenzus lehetőségét teremti meg.

Magától értetődik, hogy a regionális és területfejlesztési politika nem nyújt megoldást a romák valamennyi problémájára. Az oktatás, a munkanélküliség, a kisvállalkozások ösztönzése, a jog területei a kormányzati munka kikerülhetetlenül fontos részei. Ez a munka nem hárítható át az államigazgatás egyetlen intézményére, illetve egyetlen cigány intézményre sem.

Az itt következő fejezetek segítséget kívánnak nyújtani a kormányzati munkához, továbbá mindazoknak a közéleti, államigazgatási szereplőknek, illetve a nemzetközi szervezetek szakértőinek, akik a roma kérdéssel előkészítő vagy döntéshozói munkájuk során kapcsolatba kerülnek.

A fejezetek sora bemutatja a magyarországi romák történetét. A mára kialakult helyzet legfontosabb elemeit, a 90-es években a modernizációs pályára állt Magyarországon belül kinyílt szociális olló következményeit a romák körében, a romák társadalmi, demográfiai, egészségügyi, iskolázottsági mutatóit, a társadalmi diszkrimináció, a szociális helyzet kriminalizálódása következtében kialakult társadalmi feszültségeket, a kormányzati intézkedéseket, a jog lehetőségeit, hiányosságait és korlátait, és azokat az ajánlásokat, amelyek az etnikai öntudatra ébredő magyarországi romák és az átalakulás nehézségeivel küzdő többségi magyar társadalom közötti feszültségeket, konfliktusokat kezelhetőbbé teszik, és hosszú távon konszenzust teremthetnek.

Budapest, 2000. október

Törzsök Erika

1. A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYOK TÖRTÉNETE

Előjáróban meg kell jegyeznünk, hogy a cigányok története annyiban különös történelem, amennyiben e népcsoport nem rendelkezvén írásbeliséggel, nem hagyott maga után írott forrásokat, a múltja tehát csakis a mindenkori környezete által létrehozott dokumentumok alapján rekonstruálható. Az így feltárt múltat némelyek újabban „külső történet” címkével illetik és szembeállítják egyfajta „belső történettel”, amelynek forrása a hagyomány, az analógia, a nyelv stb. Nem vitatva e források értékét a történeti kutatásokban, mégis le kell szögeznünk, hogy a történeti múlt elsősorban az egykorú írott források alapján rekonstruálható, még akkor is, ha a cigányokra vonatkozó dokumentumok főleg a környezettel való konfliktusok „termékei”, tehát eléggé egyoldalúak.

A feudalizmus kora

A cigányok első csoportjai a XV. században jelennek meg Magyarországon. Betelepedésük a XVI. század közepétől válik mind nagyobb arányúvá: a hagyományos felfogás szerint a török hadak elől menekülve vagy azokat követve jelentek meg tömegesen az országban. A három részre szakadt Magyarország egyes területein különböző körülmények között éltek csoportjaik. A hódoltsági településeken, főleg a nagyobb gazdasági potenciállal rendelkező szultáni városokban jelentősen megnőtt a számuk: Budán például szinte külön városrészt laktak. Az ilyen helyeken elsősorban kereskedéssel foglalkoztak. Az önálló erdélyi fejedelemség, valamint a hozzá tartozó Partium területén ugyancsak magas lehetett a cigányok száma. A királyi Magyarország cigányairól más képet festenek a források. Ebben az országrészben többé-kevésbé megtelepedett cigányok nem annyira a városokban, mint inkább a várak környékén tűnnek fel.

A török kiűzését, illetve a Rákóczi-szabadságharcot követően és a Habsburg uralkodók felvilágosult abszolutista politikájának köszönhetően a magyarországi cigányok XVIII. századi története tulajdonképpen nem egyéb, mint a szabályozásokra irányuló kísérletek története. A szabályozás célja a vándorló cigányok letelepítése volt. Jóllehet már III. Károly király 1724. évi híres rendelete is ezt célozza, a szabályozás igazi munkája Mária Terézia uralkodása alatt kezdődött. Ennek főbb elemei: a törvényhatóságok kötelesek a cigányok letelepítéséről gondoskodni (1760); a „cigány” népvét el kell törölni, a cigányokat fel kell venni a céhekbe és telket kell nekik adni (1761); a cigányokat be lehet sorozni katonának (1762); a cigányok öltözködésükben is kötelesek a környezetükhöz alkalmazkodni (1763); a cigányokat össze kell írni és úrbéri szolgálatra kell kötelezni, a kóborlók kunyhóit le kell rombolni (1767); csak a letelepedett cigányoknak adhatnak a törvényhatóságok útlevelet (1769); a törvényhatóságok félvényként kötelesek jelentést készíteni a cigányokról (1772).

A szabályozás munkáját II. József is folytatta, rendelkezései megismétlik és összegzik a korábbiakat. Halála után a cigány tárgyú központi rendeleteknek a „gyártása” alábbhagyott, a központi kormányzat egyre több feladatot engedett át a törvényhatóságoknak, főleg a vármegyéknek. Országgyűlés elé azonban nem került a „cigányügy”, mert a reformkorban egyre inkább teret nyert az az álláspont, hogy az egyetlen feladat: lehetővé tenni a cigányok földművesekké és mesteremberekké válását, míg a kóborlók elleni fellépés a közigazgatás és a hatóság feladata.

A mindenkori környezet mindig megkülönböztette önmagától a cigányokat, és ezt a névadással is kifejezte. Magyarországon a legáltalánosabban használ „cigány” (latin forrásokban Zingarus, Ciganus stb.) név mellett a korai forrásokban az „egyiptomi” és a „fáraó” megnevezés is felbukkan az Egyiptomból való mesés származás legendájának eredményeként. Különbséget tettek továbbá egyes csoportjaik között is. A korábban már tárgyalt „török cigány” mellett a XVIII. század elejétől, főleg a Dunántúlon ismert a „német cigány” név, amelyet nyilván azok jelölésére használtak, akik a német területekről szivárogtak át Magyarországra, talán az ottani üldöztetések következtében. A XVIII. században bukkan fel az „oláh cigány” név is, amelynek viselői ekkoriban kezdtek mind nagyobb számban Magyarországra költözni Erdély és Havasalföld irányából. Ez az oláh cigány elnevezés nemcsak a ma így nevezett csoportot takarja, hanem a mostani beás cigányokat is: forrásaink tudniillik pontosan megkülönböztetik körükben a rézműves és a faedénykészítő foglalkozásokat, márpedig ez utóbbit a román anyanyelvű beások gyakorolják és éppen ott élnek nagyobb számban, ahol forrásaink is említik e mesterség gyakorlóját.

A környezettől való megkülönböztetés többek között a jellegzetes rasszjegyeken is alapult. A cigány személyek egyelemű neveket viseltek, amelyek családnévként tűnnek fel a hivatalos összeírásokban. Közöttük sok a cigány eredetű szó (Dudoma, Pusoma, Láló/Láli, Murdaló, Bango stb.) – ezeket a cigány nyelv legkorábbi hazai emlékei közé kell számítanunk.

A vándorló cigányok szekéren és sátorban, vagy gallyakból tákolt kunyhókban laktak, a letelepedők, vagy inkább az erre kényszerítettek pedig kicsiny és igénytelen, de szilárdan épültek minősített házakban.

A cigányok bizonyos elemei összefüggésbe hozhatók a gyűjtögetéssel. Ilyen az elhullott állatok hasznosítása: nemcsak a húst hasznosították, hanem például a bőrt is, mégpedig olyan sikeresen, hogy egyes törvényhatóságok statútumokkal tiltották el ettől őket a tímárok érdekeinek a védelmében. Az egyik hagyományosnak mondott cigány foglalkozás, az aranymosás a szó szoros értelmében gyűjtögetés – ezt az igazán nehéz fizikai munkát a XVIII. század második felében Erdélyben csaknem kétezer család végezte.

Ebben a helyzetben kézenfekvő stratégia ellenszolgáltatást nyújtani a megszerzendő javakért, és tulajdonképpen ebben áll a hagyományos cigány mesterségek létrejötte. Ezek közül a vándorló életmóddal leginkább a lótartás és a lovakkal való kereskedés áll kapcsolatban: erre bizonyosság, hogy a letelepedett magyar cigányok fel is hagytak vele, s csak az újabb vándorló csoport, az oláh cigányoké élesztette újra.

A másik hagyományos mesterségről, a kovácsolásról is megállapíthatjuk, hogy termelő munkának minősítette azt a korabeli köztudat: ezért is kerülhetett be, mint elismert foglalkozás az összeírásokba.

Ugyancsak termelő foglalkozásnak minősült a faeszközkészítés: nem véletlen, hogy forrásaink egyértelmű bizonyossága szerint az e mesterséget űzőket a földesúr és a falu is egyaránt megvédte még a hatóság törvény által előírt intézkedéseivel szemben is.

Valódi kereslet a cigányok zenei szolgáltatása, azaz a muzsikus cigányok iránt mutatkozott. Ez a tény nemcsak számuk állandó növekedésében nyilvánul meg, hanem abban is, hogy életmódjuk határozottan megváltozott, presztízsük a környezet szemében folyamatosan nőtt.

Az 1893. évi összeírás

A magyarországi cigányok történetének egyik legfontosabb dokumentuma szerint 1893. január 31-én kereken 280 ezer cigány élt az országban. A később Romániához csatolt területeken kb. 160 ezer, a mai Szlovákiához csatolt területeken kb. 40–42 ezer, a Jugoszláviához csatolt területeken kb. 8–10 ezer cigány élt az összeírás időpontjában.

Az 1850. évi népszámlálás szerint a „jogi népességben” a cigányok száma kereken 140 ezer. Az 1857. évi népszámlálás szerint a „honos népességben” a cigányok száma kereken 143 ezer volt. Ötvenhárom év alatt a cigányok létszáma kétszeresére emelkedett, számarányuk pedig 1,16 százalékról 1,8 százalékra. Az ország lakossága ebben a fél évszázadban 30 százalékkal, a cigányoké 100 százalékkal nőtt. A különbség a bevándorlásnak tulajdonítható, elsősorban Romániából, abból az országból, amelyben a legnagyobb volt a cigányok aránya.

A század elejétől 1945-ig

Az 1893-as cigányösszeírásakor a cigányok nagy többsége már „állandóan letelepedettnek” számított, „huzamosabban egy helyben tartózkodónak”, hivatali szóhasználatlaltal „félvándornak” mintegy húszezer, vándorcigánynak – vagy ahogy akkoriban mondták: „kóborcigánynak” – pedig alig kilencezer volt tekinthető.

A forrásokból úgy tűnik, a cigánylakosság hármastagozódása a Horthy-korszakra megszűnt. Abból az időből ugyanis a hatósági iratok már nem említik külön vándorló vagy letelepedett cigányokat, hanem csak általában cigányokat. Lévén a cigánykérdés súlyos társadalmi probléma a polgári korszakban (is), köztisztviselők ülésein és magánszemélyek íróasztalán számtalan idevágó rendezési javaslat született. Sőt, vagy féltucatnyi maga a Képviselőház is foglalkozott a kérdéssel, sohasem jutva azonban messzebb, mint hogy az ügyet – úgymond előkészítés végett – áttolták valamelyik országgyűlési bizottság asztalára. S mivel ennél a pontnál mindig meg is akadt a törvényi szintű rendezés folyamata, a kérdéskör adminisztratív ügyé degradálódott, amelynek kezelésében a miniszté-

riumok – elsősorban a belügy – játszottak vezető szerepet. Az állami szakigazgatási ágak – mint például a kereskedelemügyi, az oktatásügyi, a honvédelmi igazgatás – áttételesen a letelepedést, integrálódást voltak hivatva szolgálni. Ennek érdekében például cigányoknak sokszor és sok helyütt nem adtak iparengedélyt, kitiltották a megyén kívülről jötteket a vásárokból, vagy például egy 1931-es kereskedelemügyi miniszteri rendelet megtiltotta, hogy a cigányok illetőségi megyéjük határain kívül űzzék iparukat, illetve azt, hogy foglalkozásuk gyakorlása közben lovas szekeret használjanak. Az oktatásügy terén a letelepítés szándéka iskolaépületeket is emelt (Ondód, Pankasz, Bicske, Pankota nevét említik a múlt századi források), igaz, a beiskoláztatással már sok baj volt (a községi jegyzők sem nagyon erőltették ugyanis), így aztán csak minden ötödik-hatodik gyerek járt iskolába.

A cigányokkal kapcsolatos egészségügyi igazgatás gyakorlatilag nem volt más, mint a fertőző betegségek terjedésének megakadályozása tárgyában hozott intézkedések sora. Ennek ellenére a múlt század utolsó évtizedében kolera és himlőjárvány, a mostani század húszas, illetve harmincas éveiben pedig kétszer is évekig tartó kiütéses tifusz járvány terjesztését tulajdonították e népcsoportnak.

Sajátos kettősség volt tapasztalható a cigányokkal kapcsolatos szociálpolitikában. Míg ugyanis egyfelől tiltották számukra (is) a koldulást, a gyakorlatban nemcsak megtűrték ezt, hanem egyenesen intézményesítették: a hét különböző napjain más-más utcába mehettek kéregetni. A tárgya szerint ide kapcsolódó gyermekvédelem szintén mutatott fel hasonló furcaságot. Itt 1901 után a jogilag elhagyott, tehát olyan gyereket, akinek nem volt tartásra kötelezhető eltartója, lelencházba utalták. A 60000/1907. B.M. sz. rendelet, amely elhagyottá minősítette azt is, aki addigi környezetében erkölcsi romlásnak volt kitéve vagy züllésnek indult, gyökeresen új helyzetet eredményezett. A hatóságok ugyanis az erkölcsi romlásra hivatkozva sok olyan cigány gyereket is menhelybe utaltak, akik családjuk körében éltek. Mint utóbb kiderült, a hatóságok ekként látták megoldhatónak a cigánykérdést: intézkedéseiktől azt várták ugyanis, hogy a fenyegetett cigányok tömegesen menekülnek ki az országból.

A cigányság története 1945-től a rendszerváltásig

Az 1944-es német megszállás előtt a mintegy 200 ezer főre becsült cigányság már döntő többségében letelepedett életmódot folytatott, a megrendszabályozásokra hozott rendeletek (rendészeti, járványügyi) is főleg csak a kóbor, vándor életmódot folytatókra irányultak. A dualizmus idején megkezdődött ugyan a hagyományos cigány mesterségek háttérbe szorulása, lassú elhalása, de az akkori idők gyors gazdasági növekedése és liberalizmusa miatt a mesterségüket vesztő cigányok sikeresen tudtak megélhetést találni. A két világháború között azonban a régi foglalkozások eltűnése rohamossá vált, a válságokkal tarkított technikai, társadalmi fejlődéssel egyre kevésbé tudtak lépést tartani a cigányok. Súlyosbította a helyzetet az erős cigány bevándorlás a környező országokból, így a jóval kevesebb munkalehetőségen egyre több romának kellett osztoznia. Így anyagi, szociális, kul-

turális leszakadásuk a többségi társadalomtól rohamos ütemben gyorsult. „Felszabadulásunk előestéjén a magyarországi cigányság relatív helyzetét tekintve történetének mélypontján állott” – mutatott rá Kemény István az 1971-es kutatás beszámolójában.

Ezt a helyzetet súlyosította a náci megszállás alatti, egyre határozottabb fellépés ellenük. „Átnevelés”, „civilizálás”, vagy valamiféle kényszermunkatábor vetődött fel ötletként a cigánykérdés „kezelése” érdekében, ezután megkezdődött munkaszolgálatos századok összeállítása, majd 1944. március 19-e után a „cigánykérdés” népirtásba torkollott. A nácik és a magyar nyilasok célja eredetileg a vándorcigányok deportálása volt, de ilyen életmódot folytatókat egyáltalán nem, vagy alig találtak, így a végrehajtás során egész települések teljes letelepedett cigány lakosságát hurcolták el a megsemmisítő táborokba. Arra azonban a történettudomány még nem adott megbízható és határozott választ, hogy hányan estek áldozatul ennek a népirtásnak. A legmegbízhatóbbnak tartott kutatások 5000-re teszik a számukat, de a Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága erősen vitatott becslése több mint 30 ezerről szól.

A háború vége a cigányok számára mindenek előtt az életben maradási, a megsemmisítéstől való megmenekülést jelentette. Az 1947–48-ig tartó demokratikus időszak nagymértékben megváltoztatta a cigányságnak az egész társadalommal való viszonyát. Az 1944 előtti tekintélyelvű rendszer nem ismerte el egyenjogúnak a cigányokat, a demokrácia az egyenjogúság elvét hirdette meg. Az újonnan létrejött – és a csendőrség szerepét vidéken felváltó – rendőrség ugyan a politikai harc eszközüvé vált, de a faji vagy etnikai megkülönböztetés tiltott volt számára, személyi állománya miatt pedig társadalmi téren alapvetően szegényparti volt.

Gazdasági téren viszont rontotta a cigányság helyzetét a nagybirtokok felosztása, mivel ez munkaalkalmak elvesztését jelentette számukra. Kimaradtak a földreformból, noha azelőtt megélhetésük jelentős részben a mezőgazdaságban végzett munkából származott. Kimaradtak, mert nem volt elég föld az igények kielégítésére, és az ő kirekesztésükkel valamivel több jutott a nem cigányok számára. A demokratizálódás hatott az iskoláztatásra is. Az iskolába nem járó cigány gyerekek aránya 50% volt a második világháború előtt, ez 1945 után gyorsan csökkent, 1957 után az iskolaköteles korba lépők között ez az arány már csak 10% volt.

Politikai téren azonban a háború után sokáig nem történt előrelépés, sőt még a cigányság helyzetére vonatkozó kérdések megfogalmazására sem került sor. Kálmán András írása – az első és sokáig az utolsó elméleti fejtegetés a cigánysággal kapcsolatban – 1946-ban jelent meg a kommunista párt elméleti folyóiratában. Bár tudjuk, hogy ez a helyzetelemzés nem volt hivatalos álláspont, mégis ennek a hatását érezhetjük az 1957-től, ha rövid időre is, de megszerveződő Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége alapelveiben. A későbbi első, cigány származású főtitkár, László Mária által kezdeményezett Cigányszövetség a többi nemzetiségi szövetség mintájára, a Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Osztályának alárendelve 1957. október 26-án jött létre. Célként tűzték ki, hogy megteremtse az eredeti cigány irodalmat, zenét, más művészeteket, megőrizze a tudomány

számára ősi nyelvüket. De szerepelt az alapító okiratban a munkahelyteremtés, az iskoláztatás, az egészségügy, az életkörülmények javításának általános igénye is. Jelentős tevékenységük volt a negyvenes években alakult cigány szegkovács kisipari szövetkezetek patronálása is. Ezek a célok pedig egy nemzetiségi státus elfogadtatását célozták, amit a kezdetektől fogva nem nézett jó szemmel a politikai hatalom. Működésüket is egyre inkább lekötötte az egyéni panaszos ügyek intézése, ami azt mutatja, hogy a cigányság körében igen nagy igény volt valamiféle érdekvédelmi szervezetre. Az ilyen típusú munkát azonban nem tűrhették sokáig a hatalom képviselői.

Jelentős fordulatot az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1961-es határozata hozott, amely a cigánykérdést nem nemzetiségi, hanem szociális ügyként határozta meg. „A cigánylakosság felé irányuló politikában abból az elvből kell kiindulni, hogy bizonyos néprajzi sajátossága ellenére sem alkot nemzetiségi csoportot. Problémáik megoldásánál sajátos társadalmi helyzetüket kell figyelembe venni és biztosítani kell számukra a teljes állampolgári jogok és kötelességek érvényesülését, és ezek gyakorlásához szükséges politikai, gazdasági és kulturális feltételek megteremtését.” „Sokan nemzetiségi kérdésként fogják fel, és javasolják a »cigány nyelv« fejlesztését, cigány nyelvű iskolák, kollégiumok, cigány termelőszövetkezetek stb. létesítését. Ezek a nézetek nem csak tévesek, de károsak is, mivel konzerválják a cigányok különállását és lassítják a társadalomba való beilleszkedésüket.”

Tehát egyértelműen egy szociális válságkezelés köntösébe bújtatott asszimilációs törekvésről volt szó. Ennek ellenére jó összefoglalásként a határozatban leírják, hogy 2100 cigánytelep található az ország területén, amelyeken embertelen körülmények között lehet csak élni.

Hosszú idő után, és sokáig utána is, a legmegbízhatóbb adatokat jelentette a negyedszázaddal a második világháború vége után, 1971-ben Kemény István vezetésével folytatott országos reprezentatív cigánykutatás. A kutatás szerint akkor 320 ezer fő volt a cigányok száma. Magyar anyanyelvű volt ebben az időben 71%, cigány anyanyelvű 21%, és román anyanyelvű nem egészen 8%. A cigány lakások kétharmada feküdt cigánytelepen. A cigányok több mint kétharmada vályog-, vertföld- vagy sárfalú kunyhóban lakott. A lakások 44%-ában nem volt villany. Vívezeték a lakások 8%-ában volt, az épület telkén fekvő kút a lakások 16%-ánál, 100 méternél közelebb fekvő kút a lakások 37%-ánál, és 100 méteren túl fekvő kút a lakások 39%-ánál volt található. WC volt a lakáson belül a lakások 3%-ánál, a lakáson kívül a lakások 4%-ánál, árnyékszék a lakások 61%-ánál, és árnyékszék sem volt a lakások 32%-ánál.

A 14 éven felüli cigányok 39%-a analfabéta volt. A 20–24 éves korú cigány fiatalok 26%-a végezte el az általános iskolát, a többiek nyolc osztálynál kevesebbet végeztek és több mint 10%-uk egyáltalán nem járt iskolába. Az országos kutatás regisztrálta azt is, hogy az ötvenes és hatvanas évek iparosításának hatására 1971-re foglalkoztatottá vált a munkaképes korú férfiak 85%-a, valamint azt is, hogy a cigány családfők 11%-a volt szakmunkás, 10%-a betanított munkás, 44%-a segédmunkás, 13%-a mezőgazdasági fizikai

dolgozó, 3%-a napszámos, 6%-uk pedig önálló, segítő családtag, vagy alkalmi munkából tartotta fenn magát. A munkaképes korú nők foglalkoztatottsága 1971-ben 30%-os volt, de a nyolcvanas évek elejére 50%-osra emelkedett.

1965-ben indították el a cigánytelepek felszámolására irányuló programot. Ennek keretében az állandó keresettel rendelkező cigányok kedvezményes kamatú kölcsönt vehettek fel úgynevezett „CS” (csökkentett értékű) új házak építtetésére vagy megüresedő régi parasztházak megvásárlására. A „CS” házak többnyire telepszerűen, egymás mellé épültek, régi parasztházak vásárlására pedig leginkább a sorvadó kistelepüléseken volt lehetőség, vagyis a települési elkülönülés új formái jöttek létre. Ennek ellenére a cigányok települési és lakásvizonyai igen nagymértékben javultak.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a 80-as évek végére a cigányság helyzete az előző évtizedekhez képest megváltozott. Sok ember számára megnyílt a felemelkedés lehetősége, és akinek ez sikerült, környezete már nem is tekintette „igazi” cigánynak. Ezek az eredmények azonban nagyon ingatag talajon álltak. Az oktatás színvonalatlansága, a munkaerő képzetlensége az előre nem látott rendszerváltás után időzített bombaként robbant, és a romok maguk alá temették a cigányság jelentős részét az elmúlt évtizedek eredményeivel és illúzióival együtt.

A rendszerváltás után

A látványosan meginduló, de nagyon is ingatag alapokon álló felemelkedés a rendszerváltás után, pillanatok alatt kártyavárként omlott össze. A szocializmus alatt is csak a legkevesebb szakértelmet igénylő feladatokra, leginkább segédmunkásként foglalkoztatott cigány származású munkavállalók (az aktív keresők több mint a fele!) váltak először főlegessé a privatizálásra kerülő vállalatoknál. Amíg 1971-ben a munkaképes korú roma népesség körében a foglalkoztatottság 85%-os volt (alig eltérően a nem romák 87%-tól), 1993 végére ez az arány 29%-ra csökkent (szemben a nem romák 64%-ával). Az alacsony iskolázottságú embereknek, akiket az elmúlt évtizedekben is csak a legkevesebb szakértelmet igénylő feladatokra használtak, reményük sem lehetett arra, hogy sikeresen érvényesüljenek a most már üzleti alapon szerveződő munkaerőpiacon. Ezzel pedig megingott a cigány családok megélhetése, és a régebben felvett lakásépítési hitelek visszafizetésére képtelenné válva, sorra veszítették el lakásaikat.

A rendszerváltást követő sokkhatás után az elmúlt években tovább differenciálódott a cigányság. Kialakulóban van egy olyan – egyelőre még szűk – réteg, amely sikeres választatot tudott adni az elmúlt évek kihívásaira. Ők leginkább vállalkozóként próbálnak érvényesülni, többen jelentős sikerrel. Persze ez csak korlátozott mértékben vonatkozik azokra, akik kényszerből léptek a vállalkozás útjára, ők csak a mindennapi megélhetést tudják biztosítani családjuknak, de még így is kedvezőbb helyzetben vannak, mint a cigányság jelentős része. Vannak olyanok is, akik értelmiségi pályán, közéleti szereplőként találják meg megélhetésüket.

A cigány családok jelentős része azonban rövid időn belül évtizedekkel ezelőtti szintre süllyedt vissza, képzetlenségük miatt esélyük sincs munkalehetőségre. A reménytelen helyzetbe került cigány emberek körében ismét kialakult a megélhetési bűnözés, ami sokak számára az életben maradás egyetlen esélyét jelentette. A többségi társadalom pedig – mivel a rendszerváltás megingatta mindenki anyagi helyzetét – megújult gyűlölettel fordult a cigányság felé. Az 1990-es években a mindennaposra váló oktatási, foglalkoztatási, hatósági, lakhatási diszkrimináció mellett ötletként megjelent a kényszerlakhelyre telepítés gondolata is, valamint megszaporodtak a szervezett csoportok által elkövetett támadások, bántalmazások. A nyíltan faji megkülönböztetést hirdető politikai erők rasszista jelzőszavakat hangoztató és náci „hősöket” dicsőítő felvonulásai gyakran országosan elismert politikai szervezetek oldalvázán hajóztak, ez utóbbiak nyílt vagy burkolt támogatását élvezték. Az elhíresült tiszavasvári különballagatás után személyiségi jogaik megvédéséért polgári peres eljárásban fellépő, igazukat kereső emberek, csak mint a „tetvesek, rühesek” vonultak be a köztudatba. A rosszul értelmezett szólásszabadság és demokrácia a felszínre hozta az évtizedek óta lappangó gyűlöletet.

A rendszerváltás utáni időre tehető a cigányság politikai ébredése, önszerveződésének kezdete is. A hosszú időn keresztül csak felülről irányított szerveződések – mint az 1985-ben létrehozott Országos Cigánytanács vagy az 1986-ban újrászervezett Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége – ideje után a jogállamiság eszméjéhez kötődő, és az egyesületi, a szólás- és sajtószabadságot deklaráló törvények elfogadásával nyílt lehetőség önálló szervezetek létrehozására. Az első szabadon választott parlamenti ciklusban három, cigány származását nyíltan is vállaló képviselő (Hága Antónia, Horváth Aladár és Péli Tamás) is részese lehetett a hatalomformálásnak országos, nagy pártok képviselőiként. Az ezt követő ciklusokban már csak egyikük volt tagja a törvényhozásnak, a pártok nem igazán tartották fontosnak a cigánykérdés szerepeltetését választási programjaikban.

Sokkal jelentősebben indult a cigány civil szervezetek tevékenysége, 1991 végére már 96 volt hivatalosan bejegyezve. Működésük azonban egyre bizonytalanabbá vált az anyagi finanszírozás esetlegességei miatt: a pályázati pénzek megszerzése gyakran a hatalmon lévő kormány iránti lojalitáson múlik. Az állam közalapítványokat hozott létre, ahonnan különböző programokra nyerhetnek támogatást. A *Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségeikért Közalapítvány* 1995-ben jött létre elsősorban a kisebbségi önzonosság és a kultúra megőrzésének támogatása érdekében, 1996-ban pedig a megélhetést segítő *Magyarországi Cigányokért Közalapítvány* kezdte meg működését, amely támogatási keretét (1997-ben 70 millió forint) 80–90%-ban a mezőgazdasági termelés ösztönzésére osztották szét pályázatok útján. Fontos feladatot szánnak a rendszerváltás után megalakított *Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatalnak* is.

A politikai érdekérvényesítés, de az egész magyarországi cigányság számára történelmi jelentőségű a Nemzeti és etnikai kisebbségekről szóló 1993. évi LXXVII. törvény: először ismeri el ezt a népet etnikai kisebbségnek, biztosítva a cigányok egyéni jogai mellett a kollektív önszerveződés lehetőségét is. Az egyesületekről, majd a pártokról szóló törvé-

nyek után ez biztosította a lehetőséget a helyi és az országos kisebbségi önkormányzatok megalakítására. 1994–95-ben 477 helyi cigány kisebbségi önkormányzat jött létre, a fővárosban a kerületek kisebbségi önkormányzatai közvetett választások útján hozták létre a Fővárosi Cigány Kisebbségi Önkormányzatot, valamint megalakult 53 fővel az Országos Cigány Kisebbségi Önkormányzat (OCKÖ) is. 1998-ban második alkalommal került sor az önkormányzati testületek megválasztására. Ennek eredményeképpen jelentősen nőtt a helyi önkormányzatok száma, már 764 településen volt sikeres a választás, a fővárosi önkormányzat azonban nem tudott megalakulni. Az Országos Cigány Önkormányzati (OCÖ) választásokon második alkalommal is a Lungo Drom vezette koalíció győzött, az elnök pedig ismét Farkas Flórián lett. A második ciklus megkezdésével azonban egyre jobban látszanak azok a problémák, amelyeket csak a kisebbségi törvény módosításával lehetne felszámolni. A törvény ugyanis nem biztosítja a kisebbségi önkormányzatok működésének anyagi alapjait, ezzel a települési önkormányzatoknak kiszolgáltatott kisebbségi testületek jönnek létre. Különösen így van ez a cigányság esetében, mivel nekik nincs anyaországuk, akitől erkölcsi és anyagi támogatást kaphatnának úgy, mint az országban élő többi kisebbség. Az elmúlt években világossá vált az is, hogy a cigány népesség megdöbbentően alacsony iskolázottsága miatt a megválasztott cigány képviselők, de még országosan ismert politikusaik is nagyrészt képtelenek feladataikat ellátni vagy hosszú távú terveket kidolgozni. Az egymást követő kormányok megpróbálnak intézkedéscsomagokat kidolgozni, különböző testületeket felállítani, az eddigi kísérletek azonban nem bizonyultak túlságosan sikeresnek.

Nagyobb reményre ad okot néhány új kezdeményezés. Így, a ma már európai hírnévre szert tett pécsi Gandhi Gimnázium, vagy az átlagnál magasabb tudású szakemberek képzésére szolgáló Romaversitas Láthatatlan Kollégium. Lassan, de formálódik egy szakmailag jól felkészült, fiatal cigány értelmiségi réteg is, amelyet egyre nehezebb lesz a cigányságra vonatkozó döntésekből kihagyni.

Összefoglalva a rendszerváltás utáni helyzetet, tragikus visszaesésnek lehetünk tanúi, amely a cigányságnak az elmúlt évtizedekben megvalósult felemelkedését, szerves fejlődését nem egyszerűen csak megakasztotta, hanem jelentősen vissza is vetette. Ennek a súlyát már politikai szinten is érzékelik. Ha nem vitatjuk – és talán nem is nagyon lehet – azt a tényt, hogy a cigányság tömegei bizony a lehető legalacsonyabb szinten élnek, a leginkább megvetett és fölöslegesnek tartott társadalmi réteget képezik, akkor sürgős, jól átgondolt és tudományos alapokra épülő változtatásokra van szükség, ha a több száz éves magyar–cigány együttélést békés keretek között akarjuk megőrizni. Különösen azután, hogy a zámolyi romák esete miatt az Európai Unió országai is egyre élesebben szembesülnek a romák jelenlegi helyzetével, és a cigányság többségének lassan elviselhetetlenné és kilátástalanná váló helyzete, hasonlóan elkeseredett lépésekre ösztönözhet más csoportokat is. Ez pedig nem segíti Magyarország Uniós csatlakozását.

2. DEMOGRÁFIA, ÉLETMÓD

Demográfia

A szakirodalom rendszerint Kemény István és Havas Gábor adataira támaszkodik, akik 1971-ben 320 ezerre, 1993-ban pedig félmillióra taksálták a hazai cigányság létszámát. Ők a környezet által cigánynak tartott embereket vették cigánynak. A rétegek közötti viszony természetesen változik az időben is, így például ma a munkanélküliség és az etnikai reneszánsz idején sok család cigánynak tartja magát, aki húsz évvel ezelőtt sikerrel eltitkolta volna származását. Sokak előtt viszont éppen az utóbbi évtizedben nyílt meg a vegyes házasság vagy a társadalmi felemelkedés útja, s e változások kapcsán kiléptek, kilépnek az etnikai kötöttségekből.

Mégis fontos, és a politika színpadán egyre fontosabb téma az, hogy a romák létszáma erőteljesen növekszik. Kemény adatai szerint 1970-ben az 1000 főre jutó élveszületések száma a cigányoknál 32 volt, míg az egész magyar lakosságra jellemző élveszületési arány ennek kevesebb mint fele (15) volt. Huszonhárom esztendő alatt az iskolázottság és a jövedelmek emelkedése, a lakáskörülmények javulása az élveszületési arányok fokozatos csökkenését hozta magával. Ennek megfelelően az élveszületések aránya a romáknál 1993-ban 28,7 születés 1000 főre, míg az ország teljes lakosságánál 11,3 születés. Az említett szerzők kutatásainak előrejelzése szerint 2015-ben 750 000 cigány lakosa lesz az országnak, ami 8% körüli számarányt jelent majd az akkori népességben.

Magyarországon 1993-ban 116 000 gyermek született. Közülük Kemény szerint 13 833 volt roma, ami a teljes gyermekszám 11,2%-a.

A népesség fogyásának másik oka, hogy a halálozási ráta európai viszonylatban kiemelkedően magas a magyar lakosság esetében: 1993-ban 1000 lakosra 14,4 volt, tehát a születések számát jelentősen meghaladta. A cigányság esetében a magas halálozás számait csökkenti, hogy igen kevés az idős cigányok száma és a fiatal korosztályok nagy létszámúak. A várható élettartam azonban a cigányok esetében igen alacsony, egyes közösségekben akár tíz évvel is alulmúlja a teljes népesség várható élettartamát.

1971-ben Szabolcs-Szatmár, Hajdú-Bihar és Békés megyében a lakosság 5%-a volt cigány, 1993-ban arányuk meghaladta a 6%-ot. Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves és Nógrád megyében 1971-ben még 5%-ot, míg 1993-ban már 9%-ot tettek ki a cigányok. Ebben a két régióban a legmagasabb tehát a cigányok aránya, s közülük a magyar ajkúak jóval az országos átlag fölött képviseltetik magukat. A kelet-magyarországi cigány társadalom még az arrafelé igen jelentős anyagi és kulturális differenciálódás ellenére is igen nagy tömegekben maradt cigány.

A másik végletet az ország két legfejlettebb megyéje jelenti: Vas és Győr-Sopron megyében 1971-ben mindössze a lakosság 1,3%-át tették ki a cigányok, s 1993-ban sem haladták meg a 2%-ot. A Dunántúlon egyébként a cigányok több mint fele nem magyar anyanyelvű. Nagy részük ősei a hazánk jelenlegi területére bevándoroltak utolsó hullámához

tartoznak, s egymás között a legkevesebb anyagi differenciálódást mutatják. Ott tehát az észak-keleti régióval szemben egy olyan csoportot tekintünk cigánynak, amely egészében, jelentős mértékben, egységes módon és szemmel láthatóan elüt a társadalom többségét alkotó nem cigányoktól.

A kelet-európai, s így a hazai romák urbanizáltsága igen alacsony fokú. A cigányok ma is mindenekelőtt a tradicionális vidéki társadalom hagyományos alkotóelemei. 1971-ben 78,4%-uk élt falun, 1993-ban 60,5%-uk. A fővárosban még 1993-ban is kevesebb mint 10%-uk él, míg a magyar lakosság 20%-a régóta pesti. Ez a falusias jelleg még erőteljesebb a román ajkú dunántúli beások esetében: 1971-ben 94%-uk élt falun. E viszonylag fejlett régióba aránylag későn, a múlt század második felében érkezett ez a nagy létszámú, idegen ajkú cigány népesség. Társadalmi integráltságuk alacsony szintjét jól jelzi, hogy még 1971-ben is felnőttjeik 57,3%-a írástudatlan. Hol találják meg a helyüket? A régió falvaiban, tehát a helyi településtípusok közül a legtradicionálisabb településeken.

A lakóhelyi elkülönültség klasszikus kelet-európai formája a faluszéli vagy erdei cigánytelep. Nyugat-európai ésszel elképzelhetetlen nyomor uralkodott és uralkodik néhol ma is ezeken a telepeken. 1971-ben például a beás cigányok lakásainak 40%-a a magyar településektől távol, főként erdei telepeken volt. A többi cigány csoport főképpen faluszéli telepeken lakott. Akkoriban mindössze a cigányok lakásainak egynegyede helyezkedett el a magyar települések házai között. A telepek felszámolása révén csökkent ugyan a szegregáció mértéke, de korántsem olyan ugrásszerűen, mint ahogy a lakáskörülmények fizikai jellemzői javultak. 1971-ben a cigány családok 30%-a olyan helyen lakott, ahol a szomszédságban mindenki cigány volt. További közel 30% szomszédságában magyarok is laktak, de sok cigány szomszéddal vegyesen.

A szegregáció jelensége ma mind városban, mind falun elsősorban az oktatási intézményekben jelentkezik. Az iskola elcigányosodása gyakran első lépése a település elcigányosodásának. Az elcigányosodott ország rémképe elsősorban Borsod és Baranya megye vidéki értelmiségének képzeletében születik meg, mivel egyes falvakban valóban látványos méreteket ölt a lakosságcsere. Már 1984-ben 16 borsodi településen haladta meg a cigányok aránya a 25%-ot. Hasonló arányok mellett egy-kettőre felgyorsul a paraszti lakosság elköltözése. E falvakban hamar felborul a cigányok és a parasztok közötti munkamegosztás, a családok többsége elveszíti hagyományos megélhetési kapcsolatait.

A Népjóléti Minisztérium 1993-ban az inaktív lakosok arányából, a munkanélküliek arányából és a személyi jövedelemadót fizetők arányából kiszámolta, hogy hazánkban melyek a legrosszabb helyzetű aprófalvak. Borsodban 41, Baranyában 11 település esett ebbe a kategóriába. A borsodiak közül 28 az encsi városkörnyéken, a baranyaiak közül pedig 8 a volt siklói járás területén fekszik. E két térség egyes falvai néhány évtized alatt gettószerű állapotokat vettek fel. A jelenség tehát nem országos jellegű, bár akadnak további peremvidékek, ahol kialakulhat hasonló helyzet.

Életmód

A magyarországi cigányság, csakúgy, mint más közép-európai országok roma népessége, régóta letelepedett életmódot folytat. A Nyugat-Európában ismert nomadizálás számukra nem több mint egyfajta mitizált történelmi múlt múzeumi relikviája.

A magyarországi cigányság nem valamiféle egységes népcsoport, hanem néprajzilag, szociológiailag jól megkülönböztethető csoportok tarka halmaza. Kemény István 1971-ben anyanyelv szerint három csoportot különböztetett meg, amelyek további etnikai és életmódcsoportokra oszlanak. A három csoport röviden így mutatható be:

A csak magyarul beszélő *romungrók* kb. 77%-ot tesznek ki a hazai cigány népességből és legnagyobb létszámban az ország északkeleti vidékein élnek, de kisebb-nagyobb arányban szinte mindenütt jelen vannak. Nagy létszámuk és területi szétszórtságuk alapján régóta erőteljes differenciálódás zajlik soraikban. A muzsikások erősen polgárosult, döntően városi csoportja életmódját tekintve már legalább száz éve nem sok hasonlóságot mutat a vályogvetéssel, mezőgazdasági segédmunkákkal foglalkozó falusi tömegek életmódjával. Az életmódbeli elkülönültség szinte etnikai jellegű különbségek képét mutatja, hiszen a muzsikások és a vályogvetők között lassanként megszűntek a házassági kapcsolatok is. A szocializmus évtizedeiben a falusi romungrók létszámarányukat is meghaladó mértékben vállaltak ipari segédmunkát Miskolc, Ózd, Salgótarján, Budapest, Tatabánya, Oroszlány és más ipari városok építkezéseiben, üzemeiben, többnyire megőrizve falusi illetőségüket. A szocialista nagyipar és a mezőgazdasági üzemek összeomlása többségüket rendkívül kiszolgáltatott helyzetbe hozta. A muzsikából élők létalapját szintén megszüntette a globalizáció magnós zenekultúrája. A romungró csoport jelentős számban jelen van Szlovákiában, Ukrajnában, Romániában és Szerbiában is. Magyar anyanyelvük és a magyarságot kiszolgáló zenekultúrájuk elsősorban a magyar paraszti közösségekhez köti életmódjukat, a magyar határtól akár több száz kilométer távolságban is. Házassági kapcsolatok a magyar etnikummal azonban csak úgy szoktak kialakulni, ha elszegényedett magyarok saját etnikai kötelékeiket elhagyva, a házasságban mintegy cigánnyá válnak.

A romani nyelven és magyarul beszélők, akiket többnyire *oláh cigánynak* neveznek, kb. 11%-ot jelentenek. Ők a legmozgékonyabb csoport, gyakran nagy földrajzi területeken ápolnak rokoni és üzleti kapcsolatokat, de ők sem élnek vándorló életmódot. Önállóságra törekvő, kereskedő életmódjukat sok esetben nehezen tolerálta a szocializmus, a rendszerváltás után azonban, éppen ezen erényekre alapozva, számos család sikeres vállalkozásokat teremtett meg. Akiknek ez nem sikerült, gyakran hihetetlen nyomorban tengődnek, tehát a differenciálódás ebben a csoportban hozta létre a legnagyobb anyagi különbségeket. Anyanyelvük révén a legtöbb közösséget érzik és legtöbb fejlődésre alkalmas kapcsolatot ápolnak más európai cigány közösségekkel. E kapcsolatok a házassági kötelékekkel is folytonosan megerősítésre találnak. A határokon átnyúló üzleti és családi kapcsolatok ápolásának önálló intézményei alakultak ki, mint például a csatnai római katolikus búcsú.

A román nyelven és magyarul beszélő *beások* zöme a Dél-Dunántúl falvaiban él. Jelenleg ők a legkisebb földrajzi mobilitást mutató csoport. Nagymértékben beilleszkedtek a szocialista korszak mezőgazdasági és ipari nagyüzemeibe. Ez a rendszerváltáskor tömeges munkanélküliséget eredményezett, ám a kiszolgáltatottság a Dunántúl konszolidáltabb viszonyai között mégsem olyan rettenetes, mint Borsodban vagy Szabolcsban. Iskolázottsági szintjük például a többi csoporténál rosszabb kiinduló helyzetből viszonylag gyorsabb emelkedést mutat. Életmódjuk fejlődési iránya így véglegesen elszakadni látszik a Horvátországban, Szerbiában és Romániában élő rokonaikétól, akik jóval tradicionálisabb, mozgékonyabb életet élnek. Az életmód megváltozása az etnikai kötelékeket is oldja. Ahogy az oláh cigány közösségek a hasonló életmód alapján óriási területeken, akár határokon is átnyúlva megtartják az etnikai azonosság érzését, úgy a beások esetében jól látható, hogy az ellenkező irányú folyamat, az életmód lassú szétválása az etnikai összetartozás szálait is meglazítja.

A ma megfigyelhető cigány életforma-csoportok kategorizálására a legsikeresebb tudományos kísérletet Havas Gábor tette. Ő ezeket nem statikusan, hanem valóságos dinamikájukban szemléli, ezért nem is csoportokról, hanem a foglalkozásváltás különböző stratégiáiról beszél. Az egymástól és a többségi társadalomtól is elkülönült etnikai alcsoportok kaleidoszkópszerű változékonyságát tekintve valóban célszerűbb stratégiákról beszélni, mint szilárd csoportokról.

Az első stratégia Havas Gábornál a „szerző-mozgó” életforma elnevezést viseli. „A skála esetenként a mindkét fél számára előnyös, komoly üzlettől a rámenős vagy alázatos kéregetésig terjedhet, ami nem azt jelenti, hogy minden egyes ilyenfajta egzisztenciát élő cigány a teljes skálát végigzongorázza, hiszen köztük is vannak ügyesebb, élelmesebb, mozgékonyabb emberek, és esettebb, éppen csak tengődő másodhegedűsök (...) támaszkodhat, sőt szükségszerűen támaszkodnia kell a közösségi erőforrásokra, a rokoni kapcsolatok erejére. A tágabb rokonsági rendszer bekapcsolása az információszerzésben és az éppen felkínálkozó lehetőségek jobb kihasználásában egyaránt nélkülözhetetlen.”

Havas Gábor másodikként az ingázókat írta le, ahol a család férfitagjai a lakóhelytől akár több száz kilométerre ipari munkát vállalnak. „Az otthonról az építőiparba eljáró férfiak kétségtelenül többet keresnek, mintha otthon maradtak volna. Ez a jövedelemnövekedés a sorvadó kistelepülések telepen vagy telepszerűen együtt élő közösségei esetében kevés változást eredményez az otthon maradók életkörülményeiben (...)” Havas leírásából már hiányzik az utolsó tíz év története, amikor az ingázás lehetősége megszűnt, és a férfiak visszasüllyedtek a parasztknál vállalható alkalmi munkák kiszolgáltatott lehetőségei közé, újrapróbálva a szerző-mozgó életforma elemeit. Sokat ront a helyzetükön a magyar lakosság elvándorlása, a lakóhelyi szegregáció. Az elnyomorodás folyamata a lassan elcigányosodó gettófalvak esetében gyakran a kezelhetetlenségig jut el.

Az ingázó életforma egyik leágazása a városok nyomortelepeire felköltöző falusi rokonságok esete. Közéjük a Havas Gábor által betolakodóknak nevezett, sok beilleszkedési zavarral küzdő, széttöredező, lumpenizálódó, lakásfoglaló családok, családtöredékek és

kiterjedt rokonságok tartoznak. A legtöbb hangos konfliktus körülöttük alakul ki. Pedig ők azok, akiket a munkalehetőségek mindenáron való megragadása vitt a városokba, akik még azon az áron is városi munkahelyre törekedtek, hogy a lakáshoz jutás megoldhatatlannak látszott, és később is annak bizonyult.

Harmadik életformacsoport a gyáripar peremén lévő bejáróké. Olyan településeken alakulhatott ki ez az életforma, ahol viszonylag elfogadható mennyiségű munkahely volt az elmúlt hatvan évben. Itt az asszonyok is el tudtak helyezkedni, a gyerekeket iskolába küldték, és a hagyományos közösségi fogyasztás helyett bizonyos mértékű családi felhalmozásra is mód nyílt. Egész családok tanulták meg a munkásság szakmai és érdekérvényesítési tudásának sok fontos elemét. Ha a lakóhely és az iskolai szegregáció fennmaradt, annak egyetlen kézzelfogható oka a helyi nem cigány vezető rétegek diszkriminatív törekvése volt, akik társadalmi előnyeiket próbálták őrizni annak láttán, hogy egyes cigányok már-már behozták őket. Ezek a közösségek is küszködnek az alacsony képzettség és a diszkrimináció bizonyos formáival, de sok család sikerrel átlépte a teljes asszimiláció küszöbét. Ha a szocializmus nem omlik össze, sokan közülük már nem számítanak cigánynak. A rendszerváltással együtt érkezett munkanélküliség és etnikai reneszánsz ismét nyilvánvalóvá tette etnikai hovatartozásukat, felerősítette gyermekeik iskolai szegregációját. A munkahelyekért folytatott harc szembefordította őket egykori nem cigány kollégáikkal, s csak remélni lehet, hogy sokan közülük még meg tudják állítani a lecsúszás folyamatait. Szociális problémáik mindenestre visszavonhatatlanul etnicizálódtak, amit bizony ők is szerettek volna elkerülni, meg az ország is jobban járt volna, ha ez sikerül nekik.

A három hazai cigány anyanyelvi csoport kapcsán is le kell szögezni, hogy önálló vallási struktúrákkal, írásbeliséggel, anyanyelvi iskolákkal nem rendelkeznek, és politikai szervezethezük is alig tekinthet másfél évtizednél hosszabb időre vissza. A cigány fiatalok szocializációja a családi körből kilépve teljes egészében a magyar társadalom intézményeiben zajlik. A társadalmi mobilitás tehát szinte minden esetben a magyar társadalom életmódjának, értékrendjének mentén történik. Az etnikai különbségek ezért a legszegényebb rétegben és abban a kevés családban érezhetőek leginkább, ahol az egzisztencia-teremtés az iskola és a nyolcórás munkahelyek világán kívül, családi vállalkozás keretében történt. Az etnikai különbség tehát rendszerint addig tart, ameddig a gazdasági különállás.

Hazánkban elsősorban az oláh cigányok esetében találunk példákat arra, hogy a vagyonosodás patriarchális családi vállalkozás keretében történik, tehát a gazdasági különállás a felemelkedés körülményei között is megmaradt, s így a nyelv, a népviselet, az endogámia és az etnikai különbözőség egyéb jellegzetességei megerősödnek, felvirágoznak. Ezek a családok rendszerint a szerző-mozgó életstratégia alapján a kereskedelemben érvényesülnek. Régiséggel, használt autók adásvételével, valutakereskedelemmel stb. alapozták meg vagyonukat. Haszonnal forgatták azt a kapcsolati tőkét, amit a széles földrajzi területen ápolt rokonság, s az egész Európában beszélt cigány nyelv nyújt. A gazdag és a szegény családok között újonnan létrejött kapcsolatok gyakran inkább a könnyörtelen ki-

zsákmányoláson, mintsem a szolidaritáson alapulnak. Az eredeti cigányközösségek vagyonszerzési és demokratikus légköre a vagyonszerzés során végletesen elvész.

Magyarországon a beások a szocializmus sikeresen betagozta a nagyüzemek világába, s a nagyüzemek összeomlásával a beás közösségek már nem találtak vissza az önálló, családi alapon szervezett patriarchális gazdasági vállalkozásokhoz.

Száz évvel korábban az oláh cigány és a szerbiai beás családi vállalkozásokhoz hasonló folyamatok zajlottak le a romungró csoportokhoz tartozó muzsikusi családokban. A zenei foglalkozás azonban hosszabb távon nem annyira a gazdasági különállást, hanem a patriarchális struktúrákat erősítette, hanem a magyar társadalom polgári rétegeihez való hasonlóságot.

Az etnikai különültség legfőbb szabályozóeszköze mindenütt a világon a csoporton kívüli házassági kapcsolatok tilalma. A fent jelzett három anyanyelvi csoport nemcsak a többségi társadalomtól különül el endogám módon, hanem egymás között sem házasodnak, tehát ebben az értelemben három önálló etnikumnak tekinthetők. Az egymástól is etnikai különültséget mutató csoportok korántsem valamiféle Indiáig visszavezethető kulturális folytonosságot őriznek, hanem kaleidoszkópszerű változékonyságot mutatnak. Egyetlen igazi folytonosság éppen az különültség ténye.

Az etnikai különültség, önállóság fent idézett példái mind a magyar társadalom által nyújtott gazdasági terekben alakulnak ki. A cigányok, csakúgy, mint a világháború előtti időkig a kelet-európai zsidók, a többség által kihasználtnak hagyott, mozgékonyágot igénylő gazdasági lehetőségeket hasznosítják, s ezzel nélkülözhetetlen gazdasági funkciót töltenek be. Az különültségüket ilyen vagy olyan okból őrző csoportok érdekeinek láthatólag megfelel a szabad piacgazdaság és az emberi jogok érvényesítése, hiszen ezek hiányában a kommunizmus évtizedeiben folytonos konfliktusban álltak az állammal, míg ma törekvéseiket olykor komoly gazdasági sikerek kísérik.

A családok rendszerint nem is igénylik a politika által legitimált nemzetiségi jogokat. Mi több, gyanakvással tekintenek minden önálló hivatalos kulturális intézményre, vagy éppen az oktatásban megnyilvánuló bármiféle különítésre. Saját értelmiségük nem lévén, joggal gondolják, hogy a felülről oktató „nemzetiségi jogok” nem az ő érdekeiket szolgálják, hanem csak a szegregáció és a diszkrimináció dolgát könnyítik meg.

A hagyományos mesterségek piacának megszűntével, s a mezőgazdaság szocialista átszervezésével a cigányság gazdasági, társadalmi szerepei rendre felszámolódtak. A nagyipar egységes piacot és ipari munkahelyeket teremtett, tehát lezajlott a proletarizálódás. A legtöbb helyen eltűntek a feudális, rendi társadalom szabályai, amelyek mind a gazdasági, mind a társadalmi életben aprólékosan behatárolták a cigányok előtt álló szerepek választékát.

Mihelyt megszűnik a rendi és gazdasági különállás, a cigányság részéről azonnal felébrednek a többségi társadalom irányába mutató asszimilációs tendenciák, hiszen a többség intézményei sokkal erősebbek, sokkal több egzisztenciális lehetőséget nyújtanak, mint a cigány közösségek.

Mindhárom nyelvi csoport többségére, mindenképp a szegény tömegekre óriási vonzerőt gyakorolnak a többségi társadalom intézményei, hiszen a társadalomtól való gazdasági elválasztottság az ő esetükben nem más, mint perspektívák hiánya, a teljes esélytelenség, sőt sok esetben a diszkrimináció által teremtett gazdasági blokádhelyzet. Ezekben az esetekben a cigányság részéről elérhető felemelkedés a magyar társadalom intézményein keresztül valósulhatna meg, s ezt az érintettek döntési helyzetnek élik meg. Tehát az ő esetükben nem a közösségi keretbe zárkozva, hanem az iskolához, katonasághoz, munkahelyhez kötött módon látszik lehetőség az élet normalizálására. Mindenképp a Havas Gábor által bejáróknak nevezett rétegek választják eséllyel az asszimilációs stratégiát.

Mivel nincsenek és nem is képzelhetők el az országban széles körben önálló cigány munkaszervezetek, vallási szervezetek, iskolák, területi egységek, ahol a vezetők is, az értelmiség is, a nyelv is, a külső partner is cigány lenne, természetesen a szegény sorsú cigányság legfőbb törekvése a többségi intézményekbe való beilleszkedés. Ennek során a kulturális mintákat a többségtől veszik, nyelvüket, házassági különültségüket, hagyományos mesterségeiket, népviseletüket, tradicionális szokásaikat tehernek érzik.

Ezek az asszimilációs törekvések a szocialista rendszer egyetértésével találkozottak, ám a rendszerváltás után zsákutcának bizonyultak, mivel a képzetlen segédmunkásokat igénylő munkahelyek megszűntek. A – Kertesi Gábor kifejezésével élve – „foglalkoztatottsághoz szokott cigány népesség” egyszer s mindenkorra elveszítette munkáját, és többé már nem talált vissza a családi vállalkozások tradícióihoz sem. Az asszimilációs törekvések továbbra is megvannak ebben a népességben, csak hogy az államilag garantált beolvadási lehetőségek megszűntek. Érdekes módon azokban a szervezetekben, ahol a cigány nemzetiségi jelleg a szervezet kifejezett céljai között szerepel, a valóságos folyamatok szintén sok tekintetben az asszimiláció jeleit mutatják. Paradox módon a nemzetiségi intézmények a korábbi időszakban kialakult beolvadási törekvések számára nyújtanak reális megvalósulási terepet, akár a szervezet deklarációival szemben is. A cigány nyelvet felváltja a magyar, a népviselet ünnepi díszletté válik, a házassági stratégiákban megszűnik az etnikai különültség.

A társadalmi integrációs folyamat további lépései egyelőre a politika világában nem látszanak, mivel a hivatalban levő, többnyire képzetlen és vagyontalan cigány politikusok még nem a roma tömegek politikai mozgalmainak, hanem a magyar politikai osztály igényeinek köszönhetik karrierjüket. Az országos pozíciókba került cigány vezetők az évek során komoly politikai profizmusra tettek szert, ám független egzisztencia fenntartására sokuk nem volna képes, s így élethelyzetük révén a mindenkori magyar kormány kreatúrái. A profivá váló cigány politikusok pozícióit az erősíthetné, ha mögöttük megjelenne egy képzetesebb, s a hatalomtól egzisztenciálisan függetlenebb réteg. Ebben az értelemben ma még hiába minden kollektív önkormányzati és etnikai jog, ez a politikai réteg ma még inkább az asszimilációs folyamatok egyik eredményének tekinthető, mintsem a cigányság politikai integrálódásának jele.

A nyírteleki Kedves Ház, a dunántúli Amrita Egyesület, az edelényi Munkaiskola, a kazincbarcikai Don Bosco Szakközépiskola, a budapesti Romano Kher, a Romaversitas, a Józsefvárosi Tanoda, a Kalyi Jag Szakközépiskola, a mánfai Collegium Martineum, a szolnoki Hegedűs András Iskola és Kollégium, a pécsi Gandhi Gimnázium környezetében az utóbbi években olyan képzett ifjúság nőtt fel, amelynek tagjai családi tekintetben egy-egy tradicionális cigány közösséghez tartoznak, s iskoláik során elsajátították a cigány nemzetiségi ideológiákat is, ám képzettségüknek köszönhetően már nem játékszerei a magyar politikai osztálynak.

A felsorolt nemzetiségi intézmények kivétel nélkül magán vagy egyházi kezdeményezésre jöttek létre, s finanszírozás tekintetében nehezen integrálódnak a magyar oktatási rendszerbe. Az állam nehezen tekinti őket „saját” gyermekeinek, míg nyugatról szinte csak ők kapnak támogatást. Az ebből származó politikai feszültségek erősítik a különállás tudatát.

3. FOGLALKOZTATÁS, MUNKA, MUNKANÉLKÜLISÉG

Az 1945. évi változás a cigányoknak az életben maradási, a megsemmisítéstől való megmenekülést hozta meg. Az 1945 és 1947 közötti korlátozottan demokratikus időszak megváltoztatta a cigányság viszonyát a társadalomhoz és az államhoz. Az 1944 előtti autoritativ rendszer nem ismerte el a cigányok egyenjogúságát, hanem faji diszkriminációt alkalmaztak velük szemben, az 1944-es rezsim pedig törvényen kívül helyezte őket. A demokrácia az egyenjogúság elvét hirdette meg, és tiltotta a faji vagy etnikai diszkriminációt.

Gazdasági téren azonban nagyon súlyos veszteségeket szenvedtek el. Csalog Zsolt szerint: „A korábbi fogyasztó rétegek eltűnése révén egyszerűen megszűnt a nagy múltú muzsikusi foglalkozás piaca (más kérdés, hogy később, a 60-as évektől ez részben regenerálódott), s a többi tradicionális foglalkozás maradványait is elsöpörte a történelem. Ezzel a cigányság hatalmas, keményen megszenvedett történelmi tőkét semmisült meg (...) Feldolgozatlan ellentmondásnak bizonyult, hogy a második világháború vége meghozta a cigányságnak az effektív életveszély, a kiirtás fenyegetésének megszűnését és a deklarált emancipációt, de nem hozta meg a megélhetési lehetőséget.”¹

1945 tavaszán kezdődött a földosztás, amely véglegessé tette a földbirtokos osztály gazdasági és politikai uralmának megszűntét, és a szegényparasztoknak és a mezőgazdasági nincsteleneknek juttatott földet. A földosztásból a cigányok kimaradtak. Többségük nem is igényelt földet, de – ritka kivételektől eltekintve – azok a cigányok sem kaptak földet, akik igényeltek. Kevés volt a föld, s a földosztás nem tett mást, mint hogy a „hárommillió koldus” országát kétféle koldus országgá alakította át. Legkönnyebben a cigányokat lehetett kihagyni – ki is hagyták őket, noha a cigányok nagy része, harmadánál nagyobb része mezőgazdasági idénymunkából tartotta fenn magát. A földosztás következtében viszont elvesztek számukra azok a munkaalkalmak, amelyeket a közép- és nagybirtokok nyújtottak.

Az ötvenes években viszont az előbbiekkal ellentétes folyamat indult meg, amely a hatvanas és a hetvenes években bontakozott ki, és csak a nyolcvanas évek második felében ért véget. Az ország erőltetett iparosítása a budapesti iparvidéken, az északi régióban és a Dunántúlon teljes foglalkoztatottságot, majd munkaerőhiányt és ezek nyomán a cigányok foglalkoztatásának rohamos növekedését eredményezte.

Az 1971. évi országos kutatás idejére ez a folyamat odáig jutott, hogy a munkaképes korú (15–59 éves) cigány férfiak háromnegyed része állandó munkaviszonnyal alkalmazásban volt, további 10%-a önállóként, segítő családtagként vagy ideiglenes munkaviszonyban folytatott kereső tevékenységet és 15%-uk volt eltartott.

¹ Csalog Zsolt: A cigánykérdés Magyarországon 1980 előtt. In: *Bibó Emlékkönyv*. II. kötet. Budapest: Szamizdat, 1979. Budapest–Bern: Századvég – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1991. 282–311. o.

Az 1970. évi népszámlálás időpontjában az országban a munkaképes korú férfiak 87,7%-a volt aktív kereső, és 12,3%-a nyugdíjas vagy eltartott. A cigányok és nem cigányok közötti különbség nagyon kicsinek látszott. A valóságban elég nagy volt a különbség. Az ország egész munkaképes korú férfi népességéből 2,7% volt inaktív kereső, vagyis valamilyen betegség miatt leszázalékolt vagy rokkant nyugdíjas. A cigány férfiaknál a munkaképtelenek aránya 7,3% volt, és ezek döntő többsége nem lehetett leszázalékolt vagy rokkant nyugdíjas, mert ehhez nem volt elég szolgálati ideje. Az ország férfi népességéből 8,2% volt tanuló. A cigányoknál a tanulók aránya 0,5% volt.

A hatvanas években tehát óriási változás zajlott le a cigány családok életében: a felnőtt férfiak megközelítették a teljes foglalkoztatottság állapotát. Javult – és igen nagymértékben javult – a cigány családok megélhetése, életszínvonala, létbiztonsága és civilizáltsága. Ez az átalakulás tette lehetővé a cigány családok nagy része számára a csökkentett értékű „CS” lakások építtetését vagy régi parasztházak megvásárlását, a városokba és a falvakba való beköltözést, illetőleg a telepekről való elköltözést. A házépítést vagy vásárlást a cigányok kisebb része saját erőből, nagyobb része kölcsönből fedezte. Ez utóbbinak a folyamatos munkaviszony volt az előfeltétele.

A cigány férfiak foglalkoztatottsága az iparosodott régiókban volt teljes, az agrárregiókban nem volt az. Az eltartottak aránya 5,5% volt a budapesti iparvidéken, 4,3% a Dunántúlon és 3,8% az északi iparvidéken, ezzel szemben 10,2% az alföldi és 15,2% a keleti régióban. A három iparosodott régióban a munkaképtelenek aránya 4,5, 5,4 és 6,8% volt, az Alföldön 8%, a keleti régióban 10%.

A nők foglalkoztatottságban sokkal nagyobbak voltak a különbségek, mint a férfiakéban. Az 1970. évi népszámlálás idején az országban a munkaképes korú (15–54 éves) nők 64%-a volt aktív kereső, 6%-a nyugdíjas és 30%-a eltartott. Az 1971-es kutatás idején viszont a cigány nők 30%-a volt kereső és 70%-a eltartott. A cigány nők akkori alacsony foglalkoztatottságát a kutatás beszámolója két tényezőre vezette vissza: a nagyobb gyerekszámra és arra, hogy falun a nők, különösen az iskolázatlan nők számára kevesebb volt a munkaalkalom.

1971-ben a cigány családfők 11%-a volt szakmunkás, 10%-a betanított munkás, 44%-a segédmunkás, 15%-a mezőgazdasági fizikai dolgozó, 3%-uk napszámos és 6%-uk önálló, segítő családtag vagy alkalmi munkás.

A szakmunkások aránya a magyar anyanyelvű cigányoknál volt a legnagyobb. A magyar cigány családfők 15%-a volt szakmunkás. A vidéki városokban 25%, Budapesten 35% volt ez az arány. A beásoknál és az oláh cigányoknál viszont elenyésző volt a szakmunkások aránya.

Nagy különbség volt a nyelvi csoportok között abban is, hogy megélhetésükben milyen szerepet játszott a mezőgazdaság. A magyar cigány családfők 8,8%-a, az oláh cigány családfők 10,5%-a, a beás családfők 47,5%-a volt mezőgazdasági fizikai dolgozó. 1945 előtt a cigányoknak a mezőgazdaságban az idénymunkák jutottak, és állandó munkakörben pásztorok vagy állatgondozók lehettek. 1971-ben a cigány családfők 15%-a dolgozott

a mezőgazdaságban, de csak 5%-uk volt tsz-tag, 1,5%-a növénytermelő, a többiek napszámosok, csőszök, csemeteültetők, erdészeti dolgozók, pásztorok, állatgondozók és szőlőmunkások. A mezőgazdasági fizikai munkát végzők 40%-a volt idénymunkás. Az állandó munkaviszonyban levő cigánykeresők 9%-a, az ideiglenes munkaviszonyban levőknek csaknem fele dolgozott a mezőgazdaságban.

Az ötvenes és a hatvanas években a mezőgazdaságból az ipar felé áramlott a cigányság. A leginkább nyáron végzett mezőgazdasági munka sohasem nyújtott olyan keresetet, amelyből egész éven át rendszeren meg lehetett volna élni. Az extenzív iparosítás az állandó, rendszeres kereset lehetőségét nyújtotta, és azt is, hogy a cigányok megbecsült helyet szerezzenek maguknak az ipar társadalmában. Az ötvenes és hatvanas években tehát az uralkodó folyamat a proletarizálódás volt a cigányok körében. A zenészek számára ez a folyamat bizonyosan süllyedést jelentett.

A mezőgazdasági idénymunka azonban továbbra is nagy szerepet játszott a cigányok megélhetésében. A legtipikusabb módon úgy, hogy a férfi egész évben át bányában, kohóban, gyárban dolgozott, a nő pedig napszámba járt, mezőgazdasági idénymunkát vállalt. Igen gyakori volt az a változat is, hogy a mezőgazdasági idénymunkákban a férfi is részt vett, munkahelyének engedélyével, vagy anélkül. Ezekben az években két (vagy több) lábon állt a legtöbb cigány család megélhetése, de a magyar mezőgazdaság sem tudott volna meglenni cigány idénymunkások nélkül.

Az 1971. évi kutatás után még valamivel több mint másfél évtizeden át tovább folyt az erőltetett iparosítás, nemcsak megmaradt, hanem fokozódott a munkaerőhiány, tovább szaporodtak az új munkahelyek, olyan vidékeken is, amelyek 1971-ben még távol álltak a teljes foglalkoztatottságtól, és a nők számára is nagyobb számban álltak rendelkezésre munkahelyek. Ennek megfelelően a cigány nők is kezdtek rendszeres keresettel járó állandó munkát vállalni. A kereső nők aránya (szemben az 1971. évi 30%-kal) már a hetvenes években megközelítette, a nyolcvanas évek elején pedig felülmúlta az 50%-ot.

A nyolcvanas évek második felében azonban megfordult a változás iránya. Romlani kezdtek a foglalkoztatottsági arányok. Előbb lassabban, aztán egyre gyorsabban. 1993 végén a 15–59 éves férfiaknál a foglalkoztatottak aránya a teljes népességben 64, a cigány népességben 29% volt. A nőknél még nagyobb a különbség: 1993 végén a magyarországi 15–54 éves nők 66%-a, a cigány nők 15%-a volt foglalkoztatott.

A foglalkoztatottság csökkenése egyfelől a munkanélküliek, másfelől az inaktívok számának és arányának növekedésével járt együtt. Magyarországon a regisztrált munkanélküliség az 1993–94-es kutatás idején igen nagy volt: a munkanélküliek átlagos száma 1993 októbere és 1994 januárja között 640 ezer volt. A regisztrált munkanélküliek száma 1990 végéig 100 ezer alatt volt, 1993 februárjában 703 ezer fővel érte el a tetőpontot. Azóta lassan csökken: 1995-ben 496 ezer volt, 1996-ban 477 ezer, 1997-ben 464 ezer, 1998-ban 404 ezer. A regisztrált munkanélküliek számának csökkenése azonban nem azonos a munkanélküliek tényleges számának csökkenésével. Az ellátásra nem jogosult munkanélküliek egy része ugyanis nem látja annak értelmét, hogy regisztráltassa magát.

1993 végén kerekén 57 ezer volt a cigány munkanélküliek száma: az országban nyilvántartott munkanélküliek 8,9%-a volt roma. Az 57 ezerből 37 ezer volt férfi, az országban 1993 végén található 386 ezer regisztrált munkanélküli férfi 9,6%-a, 20 ezer volt nő, az országban található 254 ezer regisztrált munkanélküli nő 7,9%-a.

A regisztrált munkanélküliségi ráta 1993 végén a nem cigányoknál 12,84%, a cigányoknál 49,68% volt. Budapesten ennél jobbak (a nem cigányoknál 8,1, a cigányoknál 31,8), a községekben rosszabbak az arányok. A legrosszabbak a munkanélküliségi ráták a keleti és az északi régióban: a nem cigányoknál 17, a cigányoknál 59%. Tudjuk viszont, hogy az inaktív személyek nagy része valójában munkanélküli. Ez a megállapítás nem csak a romákra, hanem az ország egész lakosságára is érvényes. Az aktív keresők száma 1982-ben még 5 millió volt (a foglalkoztatott nyugdíjasokkal együtt 5 millió 437 ezer), 1995-ben már csak 3 millió 700 ezer (a foglalkoztatott nyugdíjasokkal együtt 3 millió 882 ezer). Az 1 millió 300 ezres különbözetből 1994-ben 632 ezer volt regisztrált munkanélküli, 100 ezer passzív munkanélküli, a többi pedig inaktív.

A korábban aktív személyek egy része az évek során közvetlenül vált inaktívvá; a munkanélküliség elől a nyugdíjaztatás valamilyen formájába menekült. Ebből a szempontból jellemző adat, hogy csak a rokkantnyugdíjasok száma 1989 és 1995 között 500 ezer-ről 700 ezerre emelkedett. A korábbi aktív keresők egy másik része a munkanélküli járandóság és jövedelempótló támogatás lejárta után megszakította kapcsolatát a munkaerőszolgálattal és kikerült a nyilvántartásból. A korábbi aktív keresők harmadik része nem közvetlenül, hanem valamilyen átmenet után vált inaktívvá: gyes-re, gyed-re ment, és ennek lejárta után már nem tudott vagy nem akart elhelyezkedni; munkanélkülivé vált, és a munkanélküli járadék lejárta után került az inaktív kategóriába. A korábbi aktív keresők negyedik része úgy vált inaktívvá, hogy munkahelyének elvesztése után a feketegazdaságba ment dolgozni. Ezek természetesen valójában nem inaktívak, hanem aktív keresők, de mivel nincsenek bejelentve, a hivatalos statisztikában nem a foglalkoztatottak között szerepelnek.

1993 végén 58 ezer volt a foglalkoztatott és 57 ezer a munkanélküli cigányok száma. Az inaktív cigányok száma ugyanakkor 151 ezer volt, csaknem háromszor annyi, mint a munkanélkülieké. A 15–74 éves cigány népesség 56,5%-a volt inaktív, míg a nem cigányoknál az inaktívak aránya 44%. A férfiaknál természetesen mások voltak az arányok. A foglalkoztatott férfiak száma kerekén 37 ezer, ugyanannyi a nyilvántartott munkanélkülieké, az inaktívaké 55 ezer, vagyis az inaktívaknak a 15–74 évesekhez viszonyított aránya 42%, míg a nem cigányoknál 36%.

A nőknél jóval nagyobb volt a különbség. A 15–74 éves cigány nők száma kerekén 136 ezer, ebből inaktív 95 ezer, vagy 70% (a foglalkoztatottak száma 21 ezer, a munkanélkülieké 20 ezer), míg a nem cigány nőknél az inaktívak aránya 52%. A nők inaktivitási arányainál figyelembe kell venni, hogy a cigányoknál sok a gyerek.

Az okokat keresve, elsőnek az iskolázottságban való elmaradást kell megjelölnünk. 1986 előtt a nyolc osztály elvégzése használt az elhelyezkedésben: ma már nem elég a

nyolc osztály és a szakmunkásképző elvégzése sem. A KSH által 1993 utolsó negyedében végzett munkaerő-felmérés szerint a nem cigány népességnél a munkanélküliségi ráta 12,84%, a felsőfokú végzettségűeknél 2,94, az érettségizetteknél 9,91, a szakmunkásképzőt végzeteknél 15,55, a nyolc osztályt végzeteknél 17,52%.

A második ok: a cigányok többségének lakóhelye. A községekben jóval nagyobb a munkanélküliek aránya, mint a városokban, és különösen nagy az aprófalvakban. A cigányok 60%-a lakik községekben és 40%-uk aprófalvakban. A Dunántúlon és a budapesti iparvidéken jóval kisebb a munkanélküliek aránya, az északi, a keleti és az alföldi régiókban sokkal nagyobb; a cigányok 56%-a ebben a három régióban lakik.

A harmadik ok: a cigányok elsősorban azokban az iparágakban találtak munkát, amelyek azután gyorsan tönkrementek. Példának említjük, hogy 1993-ban az építőiparban a munkanélküliségi ráta az országos átlagnak csaknem duplája volt, márpedig 1971-ben a foglalkoztatott cigányok 26%-a az építőiparban, illetve építkezéseken dolgozott. Számuk akkor 25 ezer volt és az építőipar dolgozóinak 10%-át képezték.

A három említett ok együttesen sem ad teljes magyarázatot a cigány munkanélküliség jelenlegi mértékére. Negyedik oknak a diszkriminációt kell megjelölnünk, de ennek hatását mérni nem tudjuk.

1994 és 2000 között nagy változások mentek végbe az ország gazdasági és társadalmi életében. 1997-ben erőteljes és tartós növekedés kezdődött és ez a növekedés hatott a foglalkoztatottságra, beleértve a cigányok foglalkoztatottságát is. Már láttuk, hogy a regisztrált munkanélküliek száma 1993 és 1997 között is csökkent (663 ezerről 464 ezerre), de azt is láttuk, hogy ezen idő alatt nem a munkanélküliek száma csökkent, hanem azoké, akik a munkaügyi központokban regisztráltatták magukat. Az aktív keresők száma ugyanis 1993 és 1997 között is tovább csökkent: 3 millió 867 ezerről 3 millió 646 ezerre. 1998-ban és 1999-ben azonban már növekedett a foglalkoztatottak száma: 1998-ban 51 ezerrel (3 millió 698 ezerre) és 1999-ben további 145 ezerrel (3 millió 843 ezerre). Nem tudjuk, hogy ebből a 200 ezerből mekkora volt a cigányok száma, de megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy tíz- és húszezer között lehetett. Az is látható, hogy az aktív keresők számának növekedése 1999-ben nagyobb volt, mint 1998-ban. Nagyon valószínű, hogy a növekedés tendenciája legalább néhány évig tartós lesz, és tartós lesz a foglalkoztatottak számának növekedése is. Egyelőre azonban még nagy a munkanélküliség, és bizonyosnak mondható, hogy a hetvenes-nyolcvanas évek foglalkoztatottsági arányai a távoli jövőben sem érhetők el.

A fentiekben vázolt válságos helyzetet enyhíti a láthatatlan gazdaság hatása. Már említettük, hogy a cigány munkanélküliek és inaktívak egy része a szürke és a feketegazdaságban dolgozik, és bizonyos, hogy a cigány családok megélhetésében a láthatatlan jövedelmek jelentékeny szerepet játszanak.

A mezőgazdaság ma is nagy szerepet játszik mindhárom cigány etnikum életében. Formája majdnem mindig a parasztnál végzett rövidebb vagy hosszabb ideiglenes bér-munka, amelyet sem ok, sem a parasztnak nem jelentenek be. Bér munkán kívül saját me-

zőgazdasági termelést is végeznek. A fennmaradásban, az elemi önellátásban jelentős szerepet játszik a háztáji gazdaság: 1994-ben a cigány háztartások 56%-a folytatott ilyen gazdaságkodást. Burgonyából például a család szükségletét részben megtermelő háztartások aránya 27,5, a teljes egészében megtermelők aránya 13,5% volt. Hasonló arányokat rögzítettünk babból, hagymából, paradicsomból és paprikából is. A háztartások 13,3%-a vágott egy, 14,7%-a két vagy több disznót, és 15,5%-a nevelt fel legalább 30 csirkét.

Elsősorban a muzsikuskörökben, de beásoknál és oláh cigányoknál is található olyan cigány családok és közösségek, amelyek a növénytermesztést és apróállattenyésztést nem bér munkában vagy önálló háztáji gazdaságban végzik, hanem ártermelő tevékenységet folytatnak. A regisztrálás aránya ezeknél éppen olyan, mint a parasztnál. Más szóval: a statisztika nem tud erről az ártermelésről.

1998-ban és 1999-ben újra konjunktúra kezdődött az építőiparban, de a hetvenes évek szintjét nem éri el az építőipari produkció. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy ahol építkezést látunk, ott cigány dolgozókat is találunk, de csak kis részüket jelentik be. Az építőipari vállalkozók között szép számmal vannak cigányok, az országos hírűek között is.

Mint ismeretes, cigányok kereskednek lóval, disznóval, marhával, ruhával, dohánynyal, kávéval, tollal, fémmel, virággal, paprikával, használt autóval, ingatlanokkal és régiségekkel. A régiségkereskedőkről hosszabb tanulmányt közölt Lakatos Elza. A tanulmány szerint a Magyar Műtárgy- és Régiségkereskedők Országos Szövetségébe eddig mintegy 100–120 cigány régiségkereskedő lépett be, de köztudott, hogy jóval többen foglalkoznak régiségkereskedéssel. A Szövetség elnöke, Nagyházi Csaba szerint a fővárosban élő roma régiségkereskedők is többen vannak 100-nál. Egy másik, nem számszerű becslés szerint viszont Zuglóban és Kispesten a cigányok többsége valamilyen formában a régiségkereskedésből él. Ez a becslés L. Zs.-tól származik, aki több generációs roma régiségkereskedő családban született, kora gyermekkorától tanulta a szakmát és húszas éveire sikeres üzletemberré vált. Általános szabály, hogy a családban, apjától tanulja a fiú a mesterséget, ugyanúgy, mint a zenész családban. Nehéz is bekerülni a vezető kereskedők körébe. „A legtöbb régiségkereskedő a legalitás és az illegalitás keskeny határmezsgyéjén próbál pénzt csinálni” – írja Lakatos Elza, és ezért nehéz tőlük konkrétumokat megtudni. Régiségek mellett mással is kereskednek: autóval, lakással, ingatlanokkal, ékszerekkel, ruhával. Alapvető értéknek a gazdagságot tartják, és ennek eléréséhez szerintük szerencse és ügyesség kell, de ha figyelmesen elolvassuk a dolgozatot, azt látjuk, hogy az oláh cigány ideológiában a legfontosabb tradicionális érték: a szabadság és a függetlenség.

Budapesten élő oláh cigányok üzleti tevékenységét és térhasználatát elemzi Hajnal László Endre *Nagyvárosi cigányok* című tanulmányában.² Ma már nincsenek cigánytelepek a fővárosban: a telepi cigányok szétszóródtak a különböző kerületekben. Az országon belül Budapesten a legalacsonyabb, hat és fél százalék azoknak a cigányoknak az aránya, akiknek szomszédai többségükben cigányok.³ A legtöbb cigány a VII., a VIII., a IX. és a

XX. kerületben él. Alig vannak cigányok az I., a II., az V., a XI. és a XII. kerületben. A legjobbnak, legrangosabbnak Zugló kertvárosi részét tartják: a Mexikói út – Erzsébet királyné útja – Öv utca – Csömöri út által határolt területet, valamint a Miskolci út és Szugló utca környékét. Egy fokkal alacsonyabb rangú, de még mindig nagyon kedvelt helyek Pesterzsébetnek, Kispesten és Rákosszentmihálynak a belvároshoz közel eső részei.

Az üzlet nélkülözhetetlen eszköze az autó. Ritkán ülnek autóbuszra, villamosra, metróra. Az autó védelmet és biztonságot nyújt, az autóban barátok és testvérek ülnek együtt, nincs ellenséges környezet. Az autóban száguldozva, a város különböző pontjain található rokonokkal találkozva, telefonon és mobil telefonon szerzik meg az üzlethez szükséges információkat: hol és kinél van eladó arany, drágakő, óra, régiség, műtárgy, autó, színesfém hulladék, ruha, ingatlan, illetőleg hol és kik szeretnék ezeket megvásárolni.

Idegenkednek az energia- és időigényes befektetésektől, a hosszú távra szóló stratégiáktól, gyorsan kell venni, gyorsan eladni, a pénzből gyorsan kell több pénzt csinálni. A legtöbbnek közülük nincs bankszámlája, a legtöbb közülük nem fizet adót és társadalombiztosítást, nem vásárol részvényeket és csak készpénzt fogad el fizetőeszköznek. A konjunktúra változásaitól függően gyorsan térnek át színesfémről régiségekre, lakásról autóra vagy bármi másra. Könnyen válhatnak, mert nincs bejegyzett cégük és irodájuk.

Otthonosan mozognak a város elszegényedő, küszködő, elesett, részeges, kábítószeres rétegeiben és ezért olcsón, áron alul tudnak vásárolni. Ugyanakkor megfelelő kapcsolatokkal rendelkeznek a vásárolni tudó és akaró körökben. Vannak ügyvédjeik, vannak ismerőseik a hivatalokban, az önkormányzatoknál, a rendőrségen. Tanulmányának utószavában Hajnal László Endre arra hívja fel a figyelmet, hogy az utolsó egy-két évben a piaci viszonyok rendezettebbé váltak, és azt kívánják vagy kívánnák meg, hogy a pesti oláh cigányok üzleteiket legális vállalkozássá alakítsák át, egyelőre azonban nagy részük ezt még nem tette meg. Előbb-utóbb mégis választaniuk kell: fel kell hagyniuk üzleteikkel, vagy pedig bejegyzett, adózó, járulékot fizető, bankszámlával rendelkező vállalkozóvá kell válniuk.

Sok cigány üzletember él jelenleg abból, hogy alkalmi munkák elvégzésére cigány munkaerőt közvetít, illetőleg alvállalkozóként alkalmi munkák elvégzésére cigány munkaerőt alkalmaz, filléres bérért, járulék és munkavédelem nélkül. Ez a közvetítés mindkét oldalon reális szükségletet elégít ki, és ma is hasznos szolgáltatás. Legális keretek közé illesztése elkerülhetetlennek látszik. Az illegális tevékenységek megszűnése, illetőleg a legalitás és az illegalitás határán mozgó üzletek legálissá válása természetesen csak akkor következhet be, ha minden más területen is létrejön a jogállam.

² Kemény István (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. MTA AKM – Osiris, megj. előtt.

³ Havas Gábor–Kemény István: *A magyarországi romákról. Szociológiai szemle* 1995/3, 15. o.

4. OKTATÁS

Magyarországon az 1950-es évek végéig ritka kivételektől eltekintve az iskolaköteles cigány gyerekek többsége vagy egyáltalán nem, vagy csak nagyon rövid ideig járt iskolába.

1960 táján a felnőtt cigányok jelentős része alig vagy egyáltalán nem tudott írni-olvasni. A cigányság helyzetének javítását célzó 1961-es párthatározat nyomán az oktatásigazgatás a 60-as évek elejétől a korábbinál lényegesen nagyobb figyelmet fordított a cigány gyerekek beiskolázására és tartós iskoláztatására. Ugrásszerűen megnőtt az iskolába beiratkozó illetve az iskolát viszonylagos rendszerességgel látogató cigány gyerekek aránya. A folyamat azonban így is csak lassan, fokozatosan haladt előre, és szépszámmal voltak olyan települések, olyan cigány közösségek, ahol a rendszeres és tartós iskolalátogatás csak a 70-es évek közepére vált általánossá.

A Kemény István vezetésével lebonyolított 1971-es országos reprezentatív cigányvizsgálat adatai szerint az akkori 20–24 éves korosztálynak is csak 26–27%-a végezte el az általános iskolát, viszont a 14 éven felüliek 39%-a volt analfabéta.

A 60-as és 70-es években a beiskolázás és az iskolázottság mutatói jelentősen javultak a cigányság körében. Ugyanakkor a többségi társadalom egy része elutasítással reagált az iskolába járó cigány gyerekek rohamos mértékű létszámnövekedésére. A poroszos hagyományokat követő, erősen tekintélyelvű és merev, az egységes központi tanterv és utasítás alapján működő, a kísérletező, újító szándékú próbálkozásokkal szemben rendkívül elutasító magyar iskolarendszer sem nagyon tudott mit kezdeni az iskolázatlan családokból, és igen gyakran a szélsőséges nyomorból érkező cigány gyerekek iskoláztatása, oktatása során felmerülő különleges problémákkal.

A beiskolázás javuló arányszámaival és a cigány iskolás gyerekek növekvő számával párhuzamosan igen hamar megjelentek a cigány gyerekek iskolai elkülönítését célzó törekvések. Így jöttek létre a 60-as évektől kezdve a gyakran külön épületben működő cigány osztályok, sőt, nagyobb településeken az önálló cigány iskolák. Az így elkülönített cigány gyerekek nem cigány társaikénál rosszabb állapotú és infrastruktúrájú épületekben, zsúfoltabb tantermekben, alacsonyabb képzettségű és szakmai tudású, sőt, gyakran képzés nélküli pedagógusok irányításával tanultak, és ennek megfelelően alacsony képzettségi szinten, a továbbtanulás legcsekélyebb esélye nélkül fejezték be általános iskolai tanulmányukat. Ugyancsak a 60-as évek növekvő beiskolázási arányai gerjesztették az eredetileg enyhe fokban értelmi fogyatékosok oktatását szolgáló kiegészítő iskolákba (osztályokba) történő áthelyezés gyakorlatát. Az 1974/75-ös tanévben a cigány tanulóknak már 11,7%-a járt ilyen iskolába (osztályba). A következő évek lassú, de egyenletes növekedésének köszönhetően az 1985/86-os tanévben ez az arány elérte a 17,5%-ot (a nem cigány tanulók 2%-a részesült „kiegítős” képzésben). A kiegészítő cigány tanulók nagyobbik fele a normál általános iskolákban létrehozott – gyakran összevont – kiegészítő osztályokba járt, ahol többnyire nem szakképzett gyógypedagógusok foglalkoztak velük. A kiegészítőben elvégzett 8 osztály hiva-

talosan 6 osztályos normál általános iskolai végzettségnek felelt meg, de az ilyen keretek között megszerzett tudás még annyinak sem. Noha a dolog természetéből adódóan a kiegészítő iskolákba (osztályokba) csak olyan gyerekeket lett volna szabad átírányítani, akikről egyéni vizsgálat alapján, szakmailag megnyugtató módon bebizonyosodott, hogy értelmi fogyatékosok, a gyakorlat hosszú éveken át ennek a minimális feltételnek sem tett eleget. Így válhatott az áthelyezés a cigány gyerekek iskolarendszeren belüli elkülönítésének egyik hatékony eszközévé. A következmények súlyosságát növelte, hogy gyakorlatilag nem volt visszaút: aki egyszer átkerült a kiegészítőbe, azt akkor sem helyezték vissza, ha egyértelműen bebizonyosodott róla, hogy teljesen ép értelmű.

A hetvenes évektől egyre többen fogalmaztak meg súlyos szakmai kifogásokat az áthelyezésnek ezzel a gyakorlatával és a mögötte meghúzódó diszkriminatív szándékokkal szemben. Részben ennek a hatására is, a tanügyigazgatás a 80-as évektől különféle szakmai garanciák (szakértői bizottságok, felülvizsgálati előírások stb.) beépítésével fokozatosan szigorította az áthelyezési eljárás szabályait. Az arányok azonban így sem sokat változtak, mert az iskolák továbbra is megtalálták az előírások kijátszását szolgáló kikapukat. 1992-ben az általános iskolás cigány gyerekek 15,8%-a még mindig kiegészítő iskolákban (osztályokban) tanult.

A kiegészítő iskolai áthelyezések irreálisan magas arányához persze az is hozzájárult, hogy a cigány gyerekek az átlagosnál lényegesen kisebb arányban és lényegesen rövidebb ideig jártak óvodába, holott az óvodáztatásnak meghatározó szerepet kellett volna játszania a szocio-kulturális hátrányok csökkentésében. 1981-ben például a 3–6 éves gyerekek 87,3%-a járt óvodába, a megfelelő korú cigány gyerekeknek viszont csak 50%-a.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a rendszerváltás előtti három évtizedben a beiskolázás a cigány gyerekek körében is általánossá vált. 1971-től 1994-ig a 20–29 éves korosztályban 77%-ra nőtt azok aránya, akik megszerezték a 8 általános végzettséget. A korábbiakhoz képest ugyan jelentősen megnövekedett az érettségit adó középiskolákban továbbtanuló cigány fiatalok száma (1981: 3,6%, 1994: 10,6%), de a különbség cigányok és nem cigányok között gyakorlatilag semmit sem csökkent.

4.1. tábla. A továbbtanulók aránya a cigány és a nem cigány népesség körében (%)

Iskolatípus	Teljes népesség	Cigányok
Szakiskola	6,0	9,4
Szakközépiskola	35,5	31,2
Gimnázium	32,0	10,0
Összesen:	97,7	51,2

A rendszerváltás után két egymással ellentétes tendencia érvényesült a cigány gyerekek iskoláztatása terén. A 80-as évek közepe óta folyamatosan csökkent az iskolába kerülő évfolyamok létszáma, és ez a 90-es évek elejétől kezdve már a középfokú iskolákban is éreztette hatását. Ezzel párhuzamosan bevezették a közoktatás normatív finanszírozását,

amely a középfokú iskolákat is abban tette érdekeltté, hogy minél nagyobb létszámot érjenek el, és a beiratkozott tanulókat lehetőleg minél nagyobb arányban meg is tartsák. Mindez növelte a hátrányos helyzetű, az iskoláztatás terén korábban versenyképtelen társadalmi csoportok (így többek között a cigányság) gyerekeinek bejutási esélyeit az érettségit adó középiskolákba, és valamelyest csökkentette a korábban nagyon magas arányú lemorzsolódás veszélyét.

A tanulólétszám csökkenése sok helyen együtt járt azzal, hogy a pedagógiai munka feltételei is javultak: csökkentek az osztálylétszámok, több idő és energia maradt az egyéni bánásmódra, a speciális problémák kezelésére. Tovább liberalizálódott az oktatás tartalma, több lehetőség nyílt alternatív tantervek, pedagógiai módszerek kidolgozására és bevezetésére. 1990 után az oktatásügy irányítói a korábbinál lényegesen több megértést tanúsítottak a kisiskolák problémái iránt is, és módosították azt a több évtizedes gyakorlatot, amely a gazdasági racionalitás szempontjait abszolútizálva kizárólag az erőszakos és egyre növekvő mértékű körzetesítést tekintette megoldásnak. A 90-es évek elejétől, elismerve, hogy minél kisebb létszámú egy iskola, annál nagyobbak a fajlagos költségek, a központi költségvetésből változó formában, de minden évben biztosítottak többletforrásokat a kisiskolák finanszírozásához, ezzel is segítve azok fennmaradását. Sőt, az évtized első felében néhány korábban bezárt kisiskola újraindítására is sor került. A cigányok szempontjából ennek azért van különös jelentősége, mert ok lényegesen nagyobb arányban élnek falvakban, illetve ezen belül alacsony lélekszámú, sorvadó kistelepüléseken, mint a népesség egésze.

Ezeknek, az iskoláztatási helyzet alakulása szempontjából kedvező tényezőknek a hatását némileg erősítette, hogy a cigány társadalomnak az iskoláztatáshoz fűződő viszonyában is megkezdődött egy lassú elmozdulás. A rendszerváltásnak a cigányok széles tömegeit érintő sokkja (tömeges kiszorulás a legális munkapiacról) sokak számára nyilvánvalóvá tette, hogy a magasabb iskolázottsági szint elérése nélkül hosszabb távon sincs esély a viszszafele fordulásra, de még a marginalizálódás megállítására sem.

Az Oktatókutató Intézetnek az 1999/2000-es tanévben végzett kutatása szerint a szakmunkásként dolgozó cigány apák 38,3%-a, a segéd- vagy betanított munkásként dolgozók 24,5%-a szeretné a most általános iskolás gyermekét legalább az érettségiig eljuttatni, és 14,7%-nak még a munkanélküli apák közül is ez a terve.

4.2. tábla. Mi a tervük az általános iskola elvégzése után az apa foglalkozása szerint (%)

Terv	Nem fizikai	Vállalkozó	Szakmunkás	Segéd, betanított	Inaktív	Összesen
Érettségi	37,5	37,2	40,9	26,7	18,4	22,0
Szakma	56,3	41,9	49,5	54,2	59,9	57,7
Munkaváll.	6,3	9,3	1,1	4,9	4,4	4,4
Nem tudja		11,6	8,6	14,2	17,4	15,9
Összesen	1,1	3,1	6,6	16,1	73,1	100,0
N(esetszám)	16	43	93	225	1024	1401

Forrás: Cigány szegregáció, Oktatókutató Intézet 2000, megjelenés előtt

A felsorolt tényezők együttes hatásának köszönhetően az elmúlt években mindenesetre jelentősen megnőtt mind az érettségit adó középiskolákba, mind a felsőfokra beiratkozó cigány fiatalok aránya. Igaz, amióta 1993-ban adatvédelmi szempontokra hivatkozva az iskolai statisztikákban megszüntették a cigány gyerekekre vonatkozó elkülönített adatgyűjtést, még a középfokú továbbtanulási arányokról sem állnak rendelkezésre országos adatok, de néhány témába vágó kutatás eredményei és más közvetett információk alapján a javulás ténye nem vitatható.

Az Oktatókutató Intézet említett kutatása szerint a mintában szereplő 192 iskola nyolcadikat végzett cigány tanulóinak 1997-ben a 13, 1998-ban a 15,8, 1999-ben a 19%-át vették fel érettségit adó középiskolába (szakközépiskola, gimnázium). Ezek a számok a fentebb idézett 1994-es adatokhoz képest is egyenletes, bár nagyon lassú javulást mutatnak.

4.3. tábla. A továbbtanulók aránya a végzősök százalékában

Továbbtanulás	1996/97		1997/98		1998/99	
	nem cigány	/ cigány	nem cigány	/ cigány	nem cigány	/ cigány
Nem tanult	2,3	16,5	2,8	16,1	3,2	14,9
Szakisola	4,4	8,6	5,4	10,4	3,2	9,4
Szakközépiskola	36,5	61,6	34,9	57,5	36,8	56,5
Szakközépiskola	38,3	9,3	37,3	12,0	38,1	15,4
Gimnázium	18,3	3,7	19,3	3,8	18,4	3,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N (esetszám)	167	168	176	176	177	182

Forrás: Cigány szegregáció, Oktatókutató Intézet 2000, megjelenés előtt

A kutatás csak azokra az általános iskolákra terjedt ki, ahol a cigány tanulók aránya az 1992/93-as tanévben elérte a 25 százalékot, vagy meghaladta a 100 főt. Így feltételezhető, hogy az érintett cigány népességben az átlagosnál nagyobb arányt képviselnek a leginkább szegregált, legmarginálisabb helyzetű cigány családok gyermekei, akiknek ennél fogva a továbbtanulási esélyeik is rosszabbak az átlagosnál. Ezért az eredményeket érdemes összehasonlítani a Delphoi Consulting ebben az évben (2000) végzett hasonló vizsgálatának az eredményeivel, ők ugyanis szélesebb merítéssel olyan iskolákból vettek mintát 1992/93-ban, ahol a cigány tanulók aránya 8,5% felett volt. A középfokú továbbtanulási arányokban ennek ellenére nem mutatkozik lényeges különbség.

A felsőfokon továbbtanulók számáról a részükre biztosított ösztöndíjas programok adatai alapján lehet hozzávetőleges képet alkotni. Az utolsó években évente 4–500 cigány fiatal részesült egyetemi, főiskolai ösztöndíjban. A 80-as évek elején az érettségit adó középiskolákban tanulók száma volt ennyi, a jelentős előrelépés tehát nyilvánvaló. Mindez azonban nem sokat ér a teljes népesség hasonló adataival való összevetésben. Ma már ugyanis a 8 általánost végzetek 70 százaléka tanul tovább érettségit adó középiskolákban, és az érettségizettek fele nyer felvételt valamilyen felsőoktatási intézménybe. A cigányok és nem cigányok közötti olló tehát lényegében változatlan marad.

A következményeket még súlyosabbá teszi, hogy a viszonylagos javulás is csak a cigány népességnek egy kisebb – jórészt már középosztályi helyzetben lévő vagy afelé törekvő és értékrendjében ehhez igazodó – részét érinti. A többséget az iskoláztatás terén ma lényegében ugyanolyan hátrányok sújtják, mint amelyeket már a 70-es, 80-as évek kutatásai és elemzései is kimutattak és az iskolázottsági szint emelésének legfőbb akadályaként jelöltek meg.

A cigány fiatalok továbbtanulását több tényező gátolja. Ezek egyike a cigány gyerekek iskolai szegregációja. Ez utóbbinak fajtái:

1. *A lakóhelyi szegregáció.* Az elmúlt években részben a spontán migrációs folyamatok eredőjeként, részben a többségi társadalom tudatos kirekesztő törekvéseinek eredményeként ismét erősödik a cigányok lakóhelyi elkülönítése.

Már az 1994-es országos reprezentatív cigányvizsgálat kimutatta, hogy hiába számolták fel korábban a régi cigánytelepek túlnyomó részét, a 90-es évek elején a cigányság 60%-a mégis erősen szegregált körülmények között lakott. Ennek, a telep-felszámolási programok nyomán kialakuló, új típusú lakóhelyi elkülönülésnek két kristályosodási pontja volt: egyrészt a sorvadó aprófalvak, másrészt a leromló, slumosodó nagyvárosi lakónegyedek, egykori munkáskolóniák egy részének egyre gyorsuló ütemű „elcigányosodása”. Mindkét esetben az történt, történik, hogy a cigány családok beköltözésére és növekvő arányú jelenlétére a nem cigány családok egyre erőteljesebb ütemű elvándorlással reagáltak, reagálnak.

A bemutatott demográfiai és szegregációs folyamatok egyik következménye, hogy a cigány általános iskolások 30%-a 1000 fő alatti lélekszámú kisközségek iskoláiba jár, ahol az átlagos arányuk meghaladja az 50%-ot, miközben a teljes magyarországi népességnek csak nem egészen 8%-a él ilyen településeken. Részben hasonló okokra vezethető vissza a cigány tanulók arányának ugrásszerű növekedése a Nagykörút menti pesti kerületek, különösen a Józsefváros és a Ferencváros, egyes iskoláiban. Az OKI kutatás mintájába került 12 budapesti iskolában a cigány tanulók aránya tíz év alatt (1989-től 1999-ig) több mint a duplájára (22,7%-ról 49,1%-ra) növekedett.

2. *Az iskolák közötti szelekció: a nem cigány gyerekek elvándorlása.* A lakóhelyi szegregáció, a cigány lakosság arányának egyes településeken, településrészekben vagy városi lakónegyedekben bekövetkezett rohamos mértékű növekedése mellett az iskolai elkülönítés erősödésében igen jelentős szerepet játszanak a többségi társadalom erőteljes elkülönülési törekvései is.

Budapesten és a megyeszékhelyeken könnyű helyzetben vannak azok a családok, akik nem akarják, hogy a gyerekeik olyan iskolába járjanak, ahol a cigány gyerekek aránya meghaladja az általuk „tolerálható” mértéket, hiszen bőven van választási lehetőségük. Ám a „lábbal szavazás”, a gyerekek átíratása azokon a településeken is mindennapos gyakorlat, ahol helyben csak egy iskola van, ahol ennél fogva az iskolaváltoztatás azt jelenti, hogy a gyereknek az ezzel járó időráfordítást, többletköltséget és -energiát is vállalva egy másik településre kell járnia.

A gyerekek „elvándorlása” miatt a helyben lakó iskoláskorú népességben illetve a helyi iskolában érvényesülő cigány–nem cigány arányok lényegesen eltérnek egymástól. A nagyobb településeken az iskolák érzékelve a többségi társadalom rájuk nehezedő nyomását sokszor maguk is sokat tesznek azért, hogy az eloszlás egyenlőtlenségei tovább növekedjenek. A cigányok által sűrűbben lakott negyedek közelében lévő iskolák gyakran arra vannak predesztinálva, hogy hosszabb távon cigányiskolává váljanak. A többi iskola pedig különböző technikákkal éberrel vigyáz arra, hogy a cigány tanulók aránya ne haladja meg a veszélyesnek tűnő mértéket. Már elsőben tagozatos osztályokat indítanak, a jelentkezőket behívják felvételi beszélgetésre, s ennek nyomán igyekeznek kiszűrni a „nem oda való gyerekeket”. S ha néhány mégis bekerül, az első tanévben igyekeznek bizonyítani, hogy nem oda való, mert nem tud megfelelni az emelt szintű követelményeknek.

Az iskolák közötti szelekciónak, a homogén cigány és az erős cigány többségű iskolák kialakulásának egyik legsúlyosabb következménye, hogy együtt jár a pedagógusok erőteljes szelekciójával. A tanárok többnyire nem szívesen tanítanak cigány vagy „elcigányosodó” iskolákban. Félnak a speciális nevelési és oktatási problémáktól, úgy érzik, hogy ezekben az iskolákban nem juthatnak sikerélményekhez, és hogy komoly presztízsvesztést jelent számukra ott tanítani. Szépszámmal akad közöttük olyan is, aki erősen előítéletes a cigányokkal szemben, és úgy gondolja, hogy a cigány gyerekek oktatása eleve reménytelen feladat. Az OKI kutatásából kiderült, hogy miközben a gyerekszám csökkenése miatt ma már sok helyen munkanélküliség fenyegeti a pedagógusokat, az „elcigányosodó” iskolákban még mindig sokan tanítanak képesítés nélkül. Van olyan (homogén cigány) iskola, ahol a tantestület 7 tagjából 4 csak érettségivel rendelkezik. Sokan képesítés nélkülüként is csak azért mennek „cigány” iskolába tanítani, mert így könnyebben juthatnak be a pedagógusképzésbe, és mihelyt megszerzik a diplomát, átmennek egy másik iskolába.

3. *Az iskolán belüli szelekció.* Mint utaltunk már rá, a cigány gyerekek iskolán belüli elkülönítését szolgáló eljárásoknak a magyar iskolarendszerben több évtizedre visszatekintő hagyományai vannak. Ha szükségét érzik, az iskolák ma is ezeket a megszokott eljárásokat alkalmazzák.

Az Oktatáskutató Intézet említett kutatásában a vizsgált 2722 osztály közül 960-ban (35,3%) a cigány tanulók aránya meghaladja az 50%-ot, 559-ben (20,5%) pedig a 75%-ot is, miközben ugyanezekben az iskolákban az elmúlt tanévben 865 (31,8%) olyan osztály is működött, ahol ez az arány nem érte el a 25%-ot sem.

Ennél is többet mond, hogy a mintába került 192 iskolában, ahol a cigány gyerekek aránya átlagosan 40%, 157 olyan osztály működik, amelyben nincs egyetlen cigány tanuló sem, és 311 olyan, ahova csak cigány gyerekek járnak. Tehát az osztályok 17,2%-a, nagyjából minden hatodik osztály „tisza”. Hangsúlyozni kell, hogy az iskolák egy részében a „tisza” cigány osztályok léte szükségszerű, hiszen ezekbe a korábban bemutatott folyamatok következtében kizárólag vagy majdnem kizárólag cigány gyerekek járnak, de a cigány osztályok egyharmada olyan iskolákban található, ahol a cigányok aránya a teljes tanuló lét-

számban nem éri el az 50%-ot sem. Olyan iskola pedig egy sem akad az OKI kutatás min-tájában, ahol a tiszta nem cigány osztályok léte a létszám arányokkal indokolható lenne.

Minél nagyobb egy osztályban a nem cigány és minél kisebb a cigány tanulók aránya, annál valószínűbb, hogy ez az osztály tagozatos képzés formájában vagy más módon az átlagosnál magasabb színvonalú oktatást, az alapkövetelményekhez képest pedagógiai-képzési többletszolgáltatást biztosít. Ugyanakkor minél kisebb a nem cigány és minél nagyobb a cigány tanulók aránya, annál valószínűbb, hogy az adott osztály a megfelelő képességek és/vagy készségek hiányára, a családi szocializációnak az iskolában már pótol-hatatlan mulasztásaira hivatkozva eleve csökkentett követelményeket támaszt az odajáró tanulókkal szemben.

Sok helyen viszont kifejezetten azért hoznak létre felzárkóztató vagy kiegészítő osztá-lyokat, hogy a cigány tanulókat el lehessen különíteni. A felzárkóztatás elvileg azt jelente-né, hogy speciális készségfejlesztő pedagógiai módszerekkel igyekeznek csökkenteni azo-kat a szocio-kulturális hátrányokat, amelyek miatt a szegény, marginális társadalmi helye-zetű családokból érkező gyerekek már az iskolai pályafutásuk kezdetén sem tudnak lépést tartani a többiekkel. A felzárkóztató osztályokat működtető iskolák többségében azonban nincsenek speciális programok, nem alkalmaznak a problémákat valóban enyhítő, a hátrá-nyokat érzékelhetően csökkentő módszereket. Többnyire a pedagógusok sincsenek tisztá-ban azzal, hogy mit is kellene tenniük, hogy milyen lehetőségeket kínálnak a reformpeda-gógia különböző irányzatai, az erre a célra megoldásokat kidolgozó módszertani iskolák. Csak annyit érzékelnek, hogy a cigány gyerekek gyakran rosszul teljesítenek, és miattuk nem lehet a kívánatos ütemben haladni a tananyaggal. A felzárkóztató osztályokat azért tartják megoldásnak, mert ott az ő teljesítőképességükhöz lehet igazítani a mércét, ami vi-szont egyre növekvő lemaradáshoz vezet. A felzárkóztató igyekezet legfeljebb abban me-rül ki, hogy rendszeresen korrepetálnak a lemaradó gyerekekkel, és így a szokásosnál töb-bet gyakoroltatják a tanultakat, ám anélkül, hogy változtatnának a sikertelenséget előreve-títő pedagógiai eljárásokon. A felzárkóztató osztályok zsákutcáját jelzi, hogy ezek több he-lyen felmenő jelleggel működnek, vagyis még a felső tagozatban is biztosítják a cigány gyerekek elkülönített oktatását.

Hasonló funkciót töltenek be a normál iskolákban működő kiegészítő osztályok, ame-lyeket többnyire csak kisebb településeken és olyan iskolákban szerveznek, ahol a cigány tanulók aránya viszonylag magas. (A nagyobb településeken ugyanis önálló kiegészítő isko-lákban oktatják az értelmi fogyatékosnak minősített gyerekeket.) Számuk a 60-as évek ele-jétől, a cigány gyerekek egyre teljesebb körű beiskolázásával párhuzamosan egészen a 80-as évek végéig folyamatosan növekedett. Azóta valamelyest csökkent, mert az ország de-mokratizálódása következtében az iskolák kénytelenek voltak óvatosabban bánni ezzel az eljárással. A cigány szülők jelentős része mindig is nehezményezte, ha egy vagy több gye-rekének kiegészítőbe kellett járnia, de a pártállam idején nem nagyon volt lehetőségük az is-kolák döntéseinek a befolyásolására. Az elmúlt években viszont egyre gyakoribbá vált, hogy helyi civil szervezetek, kisebbségi önkormányzatok vagy maguk a szülők is fellép-

nek a kiegészítő osztályokba irányítás gyakorlata ellen. Úgy is fogalmazhatunk, hogy erősödött az iskola döntéseinek társadalmi ellenőrzése. Ugyanakkor sok helyen a többségi tár-sadalom nyomása az elkülönítés különböző formáit, így többek között a kiegészítő osztályok fenntartását kényszeríti ki. Ezért még mindig jelentős a normál iskolákban működő kise-gítő osztályok száma, és a cigány gyerekek összehasonlíthatatlanul nagyobb arányban ta-nulnak ilyen osztályokban, mint a nem cigányok.

Hiába szigorították többször is az áthelyezés feltételeit, ahol az elkülönítés szándéka erős és a helyi hatalmi viszonyok ezt lehetővé teszik, ott megtalálják a kiskapukat. Gyak-ran van példa arra, hogy az áthelyezésért felelős szakembereknek a helyi óvónő mondja meg, véleménye szerint melyek azok a gyerekek, akik nem fogják bírni a normál tantervű osztályok követelményeit, és a bizottság a gyerekek egyenkénti vizsgálata nélkül, ennek alapján hozza meg döntéseit. Számos tapasztalat utal arra, hogy az áthelyezések során erő-teljesen érvényesülnek a diszkriminatív szándékok is. Előfordul, hogy a normál tantervű, de tiszta cigány osztályok és a kiegészítő osztályok egymás alternatíváiként jelennek meg. Van olyan iskola, ahol évekig működtek normál tantervű cigány osztályok. Aztán ezeket megszüntették, de hamarosan kiegészítő osztályokat indítottak, és ezekbe megint csak ci-gány gyerekek járnak. Máshol több cigány gyereket a legközelebbi város kiegészítő iskolá-jába helyeztek át. A szülők azonban ellenálltak és elérték, hogy gyerekeik mégis a helyi is-kola normál osztályaiban tanulhassanak, ahol nincs velük semmi probléma. Ám éppen ez kérdőjelezi meg a korábbi áthelyezési döntés szakmai megalapozottságát.

Az OKI mintájába került 192 iskolában a cigány tanulók együttes száma 22 623 fő. Közülük 3554-en (15,7%) járnak a 311 tiszta cigány osztályba. A kutatás adataiból kiin-dulva országosan 700-ra becsülhetjük a cigány osztályok és kb. 8000-re az odajáró tanu-lók számát a 8 osztályos általános iskolákban. A kutatás során azonban külön alminta ke-retében megvizsgálták azokat a tagiskolákat is, ahol csak alsó tagozat működik. Ezekben további 35 csak cigány tanulókból álló osztály van, ahová összesen 700-an járnak. Ezt is számításba véve megállapíthatjuk, hogy országosan a cigány általános iskolások közel 10%-a teljesen elkülönülten tanul. További 6–7%-uk pedig olyan osztályokba jár, ahol a cigány tanulók vannak többségben. Összességében tehát nagyjából minden hatodik általá-nos iskolás cigány gyerek osztályrésze az erőteljes iskolai szegregáció.

5. EGÉSZSÉGI ÁLLAPOT

Ha a magyarországi cigányság egészségügyi helyzetét kívánjuk bemutatni, már az elején kijelenthetjük, hogy kevés naprakész, kellően megalapozott kutatási eredmény áll a rendelkezésünkre. Ennek elsődleges oka, hogy az elmúlt évtizedekben alig volt ilyen irányú, tudományos igényű kutatás. Másrészt a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról szóló 1992. évi LXIII. törvény hatályba lépése óta az alkotmányos alapelveknek megfelelően mind a nemzeti és etnikai hovatartozás, mind az egészségi állapotra vonatkozó adatok különleges adatnak minősülnek, és megismerésükhöz, „kezelésükhöz”, alapesetben is az érintettek írásban történő hozzájárulása szükséges. Ezek alapján csak néhány meghatározó, de általános következtetések levonására csak fenntartásokkal használható kutatás eredményére támaszkodhatunk.

A magyarországi cigány népesség egészségügyi helyzetének átfogó vizsgálatát a közéleti intézkedés csomag, az 1047/1999. (V.5) Korm. határozat tűzte ki feladatául. Amennyiben ez megvalósul, lényegesen több eredmény alapján vizsgálhatjuk a kérdést.

Az 1980-as évektől folyamatos és elmélyülő válságát élő, és az újabb kihívásokat kezelni képtelen egészségügyi rendszer mellett nyilvánvaló, hogy egy népcsoport egészségi állapota szoros összefüggésben áll annak társadalmi helyzetével is. Általánosan elfogadott nézet, hogy egy ország, egy közösség egészségét nem elsősorban az egészségügyi ellátás színvonala határozza meg, hanem az életminőség: az iskolázottság, a foglalkoztatási és lakhatási körülmények, a civilizációs és kulturális színvonal, a közösségi normák. A rossz körülmények között élő embereknek az egészségi állapota is rosszabb. Az előnyösebb munkaerő-piaci helyzet, a magasabb jövedelem, a kedvezőbb lakókörnyezet és higiénés körülmények, a magasabb iskolai végzettség akár évtizedekkel hosszabb élet reményét alapozhatja meg. A felsorolt területekről ismert szociológiai tények ismeretében fenntartások nélkül állítható, hogy a magyarországi cigányság egészségi állapota a teljes népességénél sokkal kedvezőtlenebb.

Mortalitás

Magyarországon a lakosság egészségi állapota és demográfiai helyzete kirívóan rossz. Alacsony az élveszülések száma: míg az ezer lakosra jutó érték 1970-ben 14,7, addig 1998-ban minden addiginál kisebb, 9,6 volt. Az élveszülések kb. 8,2%-ánál még mindig kis súlyú, 2500 g alatti csecsemő jön világra. 1998-ban 69 ezer volt a terhesség-megszakítások száma, ami azt jelenti, hogy száz élveszülöttre 70,8 abortusz esett. A halálozási arányszám emelkedik, a termékenységi mutató csökken. A halálozás különösen gyakori a középkorú férfiak között, e tekintetben csaknem világelső vagyunk. Az 1997-ben születettek várható élettartama a férfiaknak 66,4, a nőknél 75,1 év, ami jóval az európai átlag alatt van.

Az igen rossz összlakossági mutatók mellett a romák helyzete még ennél is, nagyságrendekkel rosszabb. A gyerekszám az összlakosságénál nagyobb a magyarországi romák körében, de sokkal nagyobb a halálozások száma és aránya, ennek megfelelően sokkal kisebb a várható élettartamuk is. A 15 éven aluli gyerekek aránya a romák körében kétszer akkora (38%), mint a teljes népességnél (19%), az 59 éven felüliek aránya viszont a teljes népességben több mint négyszer akkora (19%), mint a romáknál (4,5%).

Az 1980-as évek végén, egy Pest megyei faluban végzett kutatás megállapította, hogy a cigány férfiak 12,5 évvel, a cigány nők 11,5 évvel éltek kevesebbet, mint a község nem cigány lakói. Szirtesi Zoltán roma származású körzeti orvos a körzetébe tartozó szeged-kiskundorozsmai cigánytelep egészségügyi állapotáról megjelentetett könyvében alátámasztotta a közölt adatokat, amely szerint az elhalálozás harminc és ötven év között a legmagasabb, a nők halálozási aránya valamint betegségeik száma még sokkal magasabb, mint a férfiaknál. Megállapításai szerint a halandóságért elsősorban a szív- és érrendszeri betegségek a felelősek.

A felsorolt adatok kedvezőtlen voltát sokan országunk nehéz gazdasági helyzetével magyarázzák, amely a teljes társadalmat kedvezőtlen körülmények közé kényszerítette a rendszerváltás előtt és után is. Angol és amerikai kutatók azonban kimutatták, hogy a fejlett országok halálozási arányai nem a GDP-vel, hanem a társadalmon belüli egyenlőtlenségekkel állnak összefüggésben. Vagyis nem a gazdaság állapotának abszolút mértéke, hanem a társadalmon belüli gazdasági különbségek az egészségügyi állapot legjobb jellemzői. Az egészségügyi állapot és a viszonylagos alacsonyabb szociális-gazdasági státusz közötti szoros kapcsolat akkor is fennmarad, ha az adatokat egységesítik a hagyományos kockázati tényezők, a dohányzás, az elhízás vagy a mozgásszegény életmód szerint.

Morbiditás

A magyar egészségügyi statisztika legnagyobb problémájára utal, hogy nem rendelkezünk megbízható morbiditási (megbetegedési) adatokkal, különösen nem a cigányok esetében. Így egy 1978-as Baranya megyei, és az 1990-es évek végén készült Borsod-Abaúj-Zemplén megyei kutatás alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a cigány lakosság körében magas a látens morbiditás, ugyanis a szűrésekkel és követéssel észlelt betegségeknél számáranyukhoz képest alulreprezentáltak voltak.

5.1. tábla. Vezető halálokok a Baranya megyei cigányoknál 1978-ban

Betegségcsoport	1000 főre jutó megbetegedés és helyezése			
	a cigányoknál		a nem cigányoknál	
I. Fertőző és élősdiek okozta megbetegedések	262	3.	183	5.
II. Daganatok	13	15.	16	15.
III. Endokrin, táplálkozási és anyagcsere-betegségek	29	14.	26	12.

Folytatás a következő oldalon

Betegségcsoport	1000 főre jutó megbetegedés és helyezése			
	a cigányoknál		a nem cigányoknál	
IV. A vér és vérképző szervek betegségei	31	12.	21	13.
V. Elmezsavarok	90	11.	108	10.
VI. Idegrendszeri és érzékszervi betegségek	119	9.	133	8.
VII. Keringési rendszer betegségei	164	6.	265	3.
VIII. A légzőrendszer betegségei	800	1.	606	1.
IX. Az emésztőrendszer betegségei	345	2.	328	2.
X. A húgy-ivarrendszer betegségei	117	10.	94	11.
XI. Terhességi, szülési és gyermekágyi szövődmények	30	13.	17	14.
XII. A bőr és bőr alatti szövet betegségei	130	8.	113	8.
XIII. A csontváz-izomrendszer és a kötőszövet betegségei	161	7.	196	4.
XIV. Veszülettett anomáliák	8	16.	10	16.
XV. A perinatális morbiditás és mortalitás bizonyos okai	1	17.	3	17.
XVI. Tünetek és rosszul meghatározott állapotok	178	4.	140	7.
XVII. Balesetek, mérgezések, erőszak	166	5.	151	6.

Forrás: Pécsi Orvostudományi Egyetem

Az adatok elemzése alapján megállapíthatjuk, hogy az osztársadalminál magasabb volt a fertőző, az emésztőszervi betegségek aránya, és kiugróan magasabb a perinatális halandóság a cigányság esetében, tehát nemcsak társadalmi helyzetében, hanem egészségi állapotában is jelentősen különbözik a roma lakosság a nem roma lakosságtól. Természetesen a morbiditási struktúra állandó változásban van, de újabb megbízható, naprakész és átfogó adatokkal nem rendelkezünk.

Egyes vélemények szerint a romák körében leggyakrabban előforduló légzőszervi betegségek a tüdőtagulás és az idült hörghurut, amelyek elsősorban a körükben széles körűen elterjedt dohányzás következményei. A dohányzás miatt feltehetően az érrendszeri és szívbetegségek területén is sokkal magasabb a romák megbetegedési aránya, különösen annak fényében, hogy alacsony árak miatt a magas zsírtartalmú élelmiszerek fogyasztása is sokkal jellemzőbb erre a populációra.

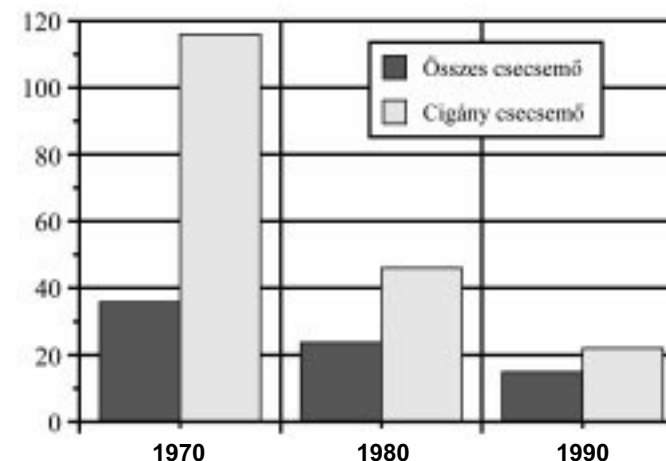
Terhesség, születésszabályozás, szülés

Ez a leginkább feldolgozott területe a romák egészségi állapotának, mivel évtizedek óta a többségi társadalom megfogalmazott félelme, hogy a romáknál tapasztalható magas születésszám – a megfogalmazott sztereotípiák: szaporaság, felelőtlen gyermekvállalás, csa-

ládtervezés hiánya, szabados nemi élet – miatt „elcigányosodik” az ország. A valós tényekhez azonban jóval több előítélet, mint valóságos tudás tapad.

Szakemberek a legsúlyosabb problémának a roma lakosság körében tapasztalható magas csecsemőhalandóságot tekintik, ennél a populációnál különösen magas a perinatális halandóság (az újszülöttek hatnapos koráig bekövetkező halálozás) mutatói.

5.1. ábra. Az összes csecsemőhalálozás és ezen belül a cigány csecsemők halálozásának változása ezrelékben Magyarországon, 1970–1990

Forrás: Országos Család- és Gyermekvédelmi Intézet

A halálesetknél nagy szerepet játszhat az anyák rendkívül alacsony életkora, a terhesség alatti dohányzás, de az adott közösség életszínvonalára is: a roma lakosság körében a gyermekhalandóság még 1990-ben is 30%-kal meghaladta az országos átlagot. Jelentős veszélyeztetettségi tényezőnek számít a terhelő szülészeti kórelőzmény: a halvaszülés, művi és spontán vetelés. Egy Szabolcs-Szatmár megyében, az 1980-as évtized elején végzett vizsgálat megállapította, hogy a cigány terheseknél kétszer gyakrabban figyelhető meg szülészeti kórelőzmény, mint a nem cigányoknál. Ebből a kutatásból tudjuk azt is, hogy a cigány szülő nők testsúlya 3,3 kg-mal (dohányzó kismamáknál 4 kg-mal) volt kevesebb, mint a nem cigányoké. Az életkörülmények jelentőségét mutatja az is, hogy a telepített nők testsúlya 2,1 kg-mal még kevesebb volt, mint a nem telepen élő roma nőké. A várandós nő testsúlya ugyanis különösen fontos: kis súlyú anyák gyakrabban szülnék alacsony súlyú, rövidebb és kis fejkörfogató újszülötteket. A kutatók ennek az okait elsősorban az életkörülményekben találták meg. Így kimutatták, hogy a terhes nők 63%-a dohányos volt, 48%-uk alacsony higiéniajú telepen, vagy „telepszerű körülmények” között élt, valamint a kismamák gyermekkori hiánytáplálkozása előre vetítette a gyengébb reprodukciós teljesítőképességet.

A meglévő kutatások szinte kivétel nélkül egyetértenek abban, hogy a gondok döntő többsége a cigány terhesek életkörülményeire és gondozására vezethető vissza. Az élet-

körülmények javítása nem az egészségügy feladata, de az intézményrendszer mindaddig adós egy olyan, a nagyszámú és a magyarországi szülő nők egyre nagyobb hányadát adó cigány nők speciális igényeire tekintettel lévő gondozási forma kialakításával, amely képes lenne a jelenlegi áldatlan helyzeten változtatni.

Táplálkozás

Az életmód alapvető, az egészséget döntően befolyásoló tényezője az étkezés. Napjaink civilizált világában már nem elsősorban az ételek mennyisége a kérdéses, hanem a minőség: a zsírok – vitaminok – szénhidrátok – ásványi anyagok megoszlása, a növényi rostok és az állati eredetű fehérjék aránya, az étkezések száma. A magyarországi cigányok jelentős részének azonban még a megfelelő mennyiségű táplálék sem áll a rendelkezésére most, a XX. század végén, és azt sem tudjuk, mekkora az alultápláltság aránya. Az azonban elgondolkasztó, hogy a Népjóléti Minisztérium 1991–92-es vizsgálatában a mintában szereplő 774 kelet-magyarországi roma háztartás 7%-ában 1000 Ft alatti volt az egy főre eső havi jövedelem, a vizsgált családok 90%-a pedig alatta élt az épp aktuális létminimumértéknek.

Ennek alapján megállapítható, hogy a romák étkezéshez, ételhez való viszonya is jelentősen eltér a többségi társadalmétól: ismerik az egészséges táplálkozás alapelveit, de még sem követik ezeket, mivel anyagi lehetőségeik ezt nem teszik lehetővé. Már a cigány gyerekek között nagyon sok túlsúlyos, elhízott van, de ennek nem a jó körülmények az okai. Ellenkezőleg, nem kapják meg a koruknak megfelelő táplálékot: magas zsír és szénhidrát-tartalmú, egészségtelen, olcsó élelmiszert fogyasztanak.

A környezetszennyezés és a munkahelyi ártalmak hatásai

A cigányok többsége környezet-egészségügyi szempontból veszélyeztetett területen él. Elsősorban az ország keleti, északkeleti régiójában, ahol az elmúlt évtizedek extenzív iparosítása a legtöbb környezeti kárt okozta. A környezeti ártalmaknak még ennél is fokozottabban kitétek a telepi körülmények között élők. A szeméttelpek, külszíni fejtések, egészségre veszélyes létesítmények mellett lévő cigánysorokról az elhagyott ipartelepekre vagy szeméttelpekre guberálni járó roma látványa ma a táj olyannyira megszokott eleme, mint egykor a gémeskút. A rendszerváltást követően feléledő hagyományos roma túlélési technikák némelyike, a gyűjtögetés, a mások által haszontalanak ítélt dolgok újrahasznosítása is komoly egészségi rizikót jelent.

A kutatások szerint a munkahelyén megbetegedő roma olyan kényszerpályára jut, amiről nagyon nehéz letérni. Így a munkavállalót az egészségtelen munkakörülmények betegítik meg, aki ennek következtében veszíti el munkáját, leszázalékolják vagy elbocsátják, és ennek hatására olyan rossz szociális helyzetbe kerül, hogy gyógyulási esélyei meg-

csappannak. Ezután az egészségügyi ellátórendszer szegényessége miatt a szociális ellátások rendszere sem képes megállítani lecsúszásukat, elszegényedésüket, és ennek következtében ezek a beteg emberek néhány év alatt a társadalmi hierarchia aljára kerülnek.

Egészségmagatartás, hozzáférés az ellátáshoz

Gyukits György miskolci kutatása alapján egyértelműen csak a (leginkább kibírhatatlan) fájdalom és a láz az a két tünet, amely az orvoshoz fordulásra készíti a romákat, és minden más tünet ezeknek rendelődik alá. Ennek alapján elmondható, hogy a romák a betegségmegelőzési és egészség-megóvási technikákat csak elvétve alkalmazzák.

Izgalmas kérdés, mennyire tartanak a romák az egészségügyi intézményektől. Neményi Mária kutatásai alapján azt a következtetést szűrte le, hogy az egészségügy és a romák világa olyannyira különbözik, hogy sikeres, zavarmentes kommunikációra köztük jelenleg nincs esély. Gyukits vizsgálatai szerint a zömükben aprófalvakban élő romáknál az egymásrataltságot miatt a háziorvossal általában kialakul egy kooperatív viszony, de a kórházi vagy szakellátásban mindennaposak az orvos–beteg konfliktusok.

Rendkívül hátrányosan érinti a romákat a közgyógyellátás fokozatos szűkítése, az önkormányzati támogatások forrásainak csökkenése. Így igen nagy megterhelést jelent számukra a gyógyszerek kifizetése, ezért egyre gyakoribb jelenség az „öngyógyítás”. Ráadásul az orvosi hálapénz egészségügyünk szerves részévé vált, így a rossz anyagi helyzetben lévő cigányok nem tudják megvásárolni a gyógyuláshoz szükséges kedvezőbb körülményeket.

A terület jó ismerői állítják, hogy a romákkal szembeni nyílt és tudatos diszkriminációtól sem mentes az egészségügy. Az egészségügyi hatóság és a romák közti kliens viszony egyik meghatározó elemének tartja Neményi Mária a diszkrimináció termőtalajául szolgáló előítéletességet. A cigányok ezzel szemben megnyilvánuló, szóvá is tett ellenérzéseit a hatóság oldalán állók jó része, mint a többséggel szembeni agressziót, és hamis, felfokozott és irritáló öntudatot éli meg. Általános nézet az egészségügyben, hogy a romák többet panaszkodnak orvosaikra, sok műhibapert kezdeményeznek. A kutatások azonban ennek ellenkezőjét bizonyítják: a cigányok alig vállalkoznak az ellátás során szerzett sérelmeik orvoslásának jogi útra terelésével.

6. JOG ÉS JOGVÉDELEM

A Magyar Köztársaság Alkotmányából kiindulva a polgári jogon, a büntetőjogon, a munkajogon át szinte valamennyi jogszabályban találunk diszkriminációt tiltó rendelkezéseket. Hazánk már 1976-ban elfogadta a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányát, amelynek több cikke szól a diszkrimináció tilalmáról. A rendszerváltást követően pedig újabb és újabb nemzetközi egyezmények lettek a belső jog részévé az emberi és kisebbségi jogok területéről, szintén olyan rendelkezésekkel, amelyek tiltják a hátrányos megkülönböztetést. Ezeknek a rendelkezéseknek a megvalósulása azonban nem mindig problémamentes.

Az Alkotmány 8. § (1) kimondja: „A Magyar Köztársaság elismeri az ember sérthetetlen és elidegeníthetetlen alapvető jogait, ezek tiszteletben tartása és védelme az állam elsőrendű kötelessége.” XII. fejezete pedig az alapvető jogok és kötelességek között – 70/A.§ (1) és (2) – szabályozza a diszkrimináció tilalmát: „A Magyar Köztársaság biztosítja a területén tartózkodó minden személy számára az emberi, illetve az állampolgári jogokat, bármely megkülönböztetés, nevezetesen faj, szín, nem, nyelv, vallás, politikai vagy más vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, vagyoni, születési vagy egyéb helyzet szerinti különbségtétel nélkül”, illetve „[a]z embereknek az (1) bekezdés szerinti bármilyen hátrányos megkülönböztetését a törvény szigorúan bünteti.”

A 70/A. §-ban megfogalmazott alkotmányos alapjogot az alacsonyabb szintű jogszabályokban, törvényekben szabályozottak teszik a mindennapi életben alkalmazhatóvá. A többször módosított 1959. évi IV. törvény a Polgári Törvénykönyvről 75. §-a kimondja, hogy a személyhez fűződő jogokat mindenki köteles tiszteletben tartani, ezek a jogok a törvény védelme alatt állnak. A 76. § pedig kifejti, hogy a jogalkotó mit tekint a személyhez fűződő jogok sérelmének. Mindezek megsértése esetén a jogalkotó a jogsértés mértékétől függő, különböző szankciókat vezetett be: követelheti a jogsértés megtörténtének bírósági megállapítását, a jogsértés abbahagyását és a jogsértő eltiltását a további jogsértéstől, nyilatkozat formájában elégtételt, a sérelmes helyzet megszüntetését, a jogsértést megelőző állapot helyreállítását, és kártérítést is. Megvan tehát a lehetősége annak, hogy ha valakit származása miatt ér jogsérelem, elégtételt kapjon az elszenvedett sérelemért.

Nagyon nehéz azonban bizonyítani a hátrányos megkülönböztetést, hiszen ez legtöbbször csak rejtett diszkrimináció formájában jelentkezik. A polgári jog általános szabályai szerint a bírósági eljárásban annak kell bizonyítani egy tényállítás valóságát, akinek érdeke fűződik ahhoz, hogy azt a bíróság valóban ismerje el. Ez a rejtett diszkriminációk esetében lényegesen nehezebb, hiszen nincsenek tanúk, nincsenek okiratok. Ezért olyan – pótlólagos, segítő – megoldásokra van szükség, amelyek alkalmasak arra, hogy ezeket a rejtett diszkriminációkat feltárják.

A többször módosított 1978. évi IV. törvény a Büntető Törvénykönyvről különös része szintén tartalmaz diszkriminációt tiltó rendelkezéseket. A 174/B. § értelmében nemze-

ti, etnikai, faji vagy vallási csoport tagja ellen erőszakot követ el az: „Aki mást valamely nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoporthoz tartozása, vagy vélt tartozása miatt bántalmaz, illetőleg erőszakkal vagy fenyegetéssel arra kényszerít, hogy valamit tegyen, ne tegyen vagy eltűnjön.” Ezzel a szakasszal 1996. július 15-étől rendeli büntetni a jogalkotó külön törvényi tényállással a faji eredetű cselekményeket. Ezt megelőzően az ilyen indíttatású bűncselekmények esetében valamely más törvényi tényállás alapján lehetett csak büntetni (pl. rongálás, garázdaság, testi sértés stb.). Az új törvényi tényállás bevezetésével a probléma egy részét a jogalkotó megpróbálta kiküszöbölni. Nem problémamentes ugyanakkor ennek a paragrafusnak az alkalmazása sem, hiszen itt is a bizonyítás nehézségeivel találkozunk. Gyakran előfordul, hogy a sértettek származásából, a sértettek előadásából arra lehet következtetni, hogy valójában a Btk. 174/B. §-ban szabályozott bűncselekménnyel állunk szemben, bizonyítani azonban tanúk és egyéb tárgyi bizonyítási eszközök híján lehetetlen. Ide tartozik az is, hogy maguk a nyomozhatóságok (rendőrség, ügyészség), valamint a bíróság sincs speciális emberi jogi szakemberekkel ellátva, és maguk a sértetti képviselőket esetleg ellátó ügyvédek sem. Marad tehát a rongálás, garázdaság, testi sértés, stb.

A Btk.-ban a köznyugalom elleni bűncselekmények között szereplő közösség elleni izgatás (269. §) törvényi tényállásának b) pontja ugyancsak büntetni rendeli azt, aki nagy nyilvánosság előtt „valamely nemzeti, etnikai, faji, vallási csoport vagy a lakosság egyes csoportjai ellen gyűlöletre uszít”. Ebben az esetben könnyebb dolga van a jogalkalmazóknak, hiszen a törvényi tényállás csak abban az esetben valósulhat meg, ha azt nagy nyilvánosság előtt követik el, ami lehet pl. televízió, felvonulás stb. Annak megállapítása azonban, hogy mely kifejezések, megnyilvánulások alkalmasak arra, hogy gyűlöletre uszítsanak, már bírói mérlegelés dolga. A jogszabályhely elfogadott értelmezése szerint uszítás más személyekre olyan ráhatás, amely nem logikai érvekkel, hanem elsődlegesen negatív érzelmi motívumokkal kívánja a gondolkodás, a viselkedés módját befolyásolni, az ellenségesen szembenálló meggyőződést kialakítani, és a személyeket ennek megfelelő magatartásra ösztönözni. Ennek megállapítása tehát megint nem könnyű dolog. A bűncselekmény megvalósulásához szükséges, hogy a tényállásban meghatározott csoportokkal szemben ébresszen gyűlöletet, és ennek alapján valamilyen gyűlölködésben megnyilvánuló tevékenységre ingereljen, mozgósítson. Így például a csóri polgármester és egy idősebb csóri asszony nyilatkozata a faluba betelepülő zámolyi romákkal szemben, a kisebbségi jogok országgyűlési biztosa szerint alkalmas volt erre. Az ORTT szankciókkal is sújtotta azt a hírműsort, amely ezt főműsoridőben bemutatta. Nem indult azonban büntetőeljárás azok ellen, akik ezeket a kijelentéseket tették, holott a közösség elleni izgatás bűncselekménye hivatalból üldözendő, tehát nincs szükség feljelentésre, ha a nyomozhatóság erről értesül, akkor el lehet indítani az eljárást. Ez azonban nem történt meg.

Az eljárásjogi jogszabályok (polgári, büntető, államigazgatási), valamint a szabálysértésekről szóló törvény is az alapelvek szintjén szabályozza az anyanyelv szabad használatát. Ennek értelmében a magyar nyelv nem tudása miatt senkit nem érhet hátrány, az anyanyelvét az eljárásban mindenki szabadon használhatja, büntetőeljárásban pedig köte-

lező a védő abban az esetben, ha a terhelt a magyar nyelvet nem ismeri. Tehát bármilyen hatóság – legyen az rendőrség, ügyészség, bíróság vagy államigazgatási szerv – előtti eljárásban részben érvényesül a diszkrimináció tilalma azzal, hogy a törvény előtt mindenki egyenlő, és bárki szabadon használhatja az anyanyelvét. Részben érvényesül csak, hiszen a hátrányos megkülönböztetés elleni hatékony jogi szabályozás az eljárásjog szintjén sem merülhet ki az anyanyelv használatának deklarálásában.

Magyarországon a kilencvenes években létrejöttek olyan szervezetek, amelyek jogvédelemmel, ezen belül is román jogvédelmével foglalkoznak. A szervezetek között találunk olyanokat, amelyek kizárólag jogvédelemmel, illetve olyanokat, amelyek elsősorban román érdekvédelmével, jogi tanácsadással foglalkoznak, de az ilyen jellegű tevékenységük mellett részt vállalnak a jogvédelemben is. Az ilyen típusú szervezetek pénzügyi támogatásának még nem alakultak ki az állami vagy parlamenti formái. A jogvédő szervezetek külföldi pénzforrásoknál pályáznak, évenkénti pályázatokkal, évenkénti elszámolásokkal. Nem fogadható el az, hogy az állam egyedül a Magyarországi Cigányokért Közalapítványon keresztül juttat évenként csekély összeget a jogvédelemre. Hiszen az állam feladata egy diszkriminációmentes társadalom működtetése, elősegítése. Ha valaki ezt megsérti, az ellen vagy az állam lép fel, vagy a sértett maga, ha szükséges, akár az állammal szemben is. Azt a szervezetet, amelyik adott esetben jogvédő tevékenységén keresztül a jog érvényesülését szolgálja, támogatni kellene, hiszen tevékenységével az állam által vállalt kötelezettségeknek kíván érvényt szerezni.

Összefügg ezzel az is, hogy a jogszabályi lehetőségeket, a jogszabályi környezetet úgy kell kialakítani, hogy a civil jogvédő szervezeteknek lehetősége legyen a jogérvényesítésre, a képviselőre. Jelenleg Magyarországon egyetlen olyan jogszabály sincs, amelyik ezt lehetővé tenné. Konkretizálva: valamely jogvédő szervezet, mint szervezet, félként nem léphet fel sem a büntetőeljárásban, sem más eljárásban. A jogvédő szervezetek ügyvédeknek kérnek fel a képviselőre – mélyen a piaci ár alatti fizetségért – az ügyfél érdekében, de hatóság előtti eljárásra jogosító meghatalmazást az ügyvédnek már csak az ügyfél adhat: a képviselő csak így lesz joghatályos.

A jogvédő szervezetek egyik feladata sértettek képviselője olyan büntetőügyekben, amikor román sérelmére követnek el bűncselekményeket. Itt újabb problémák merülnek fel a sértetti képviselő szabályozásából eredően. A sértett a nyomozást megtagadó, felfüggesztő és megszüntető határozat ellen jogorvoslattal (panasszal) élhet. Annak elutasítása azonban a sértett részéről egyben a hazai jogorvoslati lehetőségek kimerítésével is jár. A bírósági szakban azon túlmenően, hogy kérdések feltevését indítványozhatja és az ügyész után felszólalhat, mást nem tehet. Nem fellebbezhet, és ki van zárva azok köréből is, akik rendkívüli jogorvoslatot (perújítás, felülvizsgálat) kezdeményezhetnek. Így a sértett az első fokon jogerőre emelkedett ítéletet „csak” tudomásul veheti. Elhunyt sértettnek nem lehet még jogi képviselője sem. Ebben az esetben tehát a sértetti jogok tovább szűkülnek, a sértett és annak képviselője, illetve annak hozzátartozói a polgári jogi igény kivételével elveszítik eljárásjogi helyzetüket.

A hátrányos megkülönböztetés tilalmát az 1992. évi XXII. törvény, a Munka Törvénykönyve (Mt.) is rögzíti [5.§ (1)]: „A munkaviszonnal kapcsolatosan tilos hátrányos megkülönböztetést alkalmazni a munkavállalók között nemük, koruk, nemzetiségük, fajuk, származásuk, vallásuk, politikai meggyőződésük, munkavállalói érdekképviselői szervezethez való tartozásuk, vagy ezzel összefüggő tevékenységük, továbbá minden egyéb, a munkaviszonnal össze nem függő körülmény miatt.” Új és fontos eleme a szabályozásnak, hogy a törvény értelmében amennyiben a hátrányos megkülönböztetés tilalmával kapcsolatban vita merül fel, a munkáltatónak kell bizonyítania azt, hogy eljárása a jogszabályban foglaltakat nem sértette. A bírói gyakorlat már egységes a tekintetben is, hogy a munkaviszonyt megelőző tárgyalásokra is kiterjed az idézett szakasz hatálya, tehát elvben már akkor is védett a leendő munkavállaló.

Elmondhatjuk ugyanakkor azt is, hogy az elmúlt években, mióta az új Mt. hatályos, nem volt még ilyen eljárás, így a bíróságok is tapasztalatok híján vannak. Magyarországon a fordított bizonyításra is csak kevés jogszabály ad lehetőséget, gyakorlat nélkül pedig még nehezebb ennek az alkalmazása. Nem marad más hátra, mint visszatérni az eredeti módszerhez és a sérelmet szenvedett félnek kell bizonyítania azt, hogy őt származása miatt megkülönböztették. Ezekben az esetekben pedig felmerül ugyanaz a probléma, amit eddig is többször jeleztünk, a bizonyítás nehézségei. Hiszen a munkavállalást megelőző tárgyalások nem nagy nyilvánosság előtt zajlanak, és a kirívó eseteket kivéve nem nyíltan utasítanak el valakit, aki származása miatt nem kívánatos. Azt mondják, hogy nincs felvétel, már betöltöttük az állást, stb. Tehát megint egy olyan rejtett diszkriminációról van szó, amit nagyon nehezen lehet feltárni, hiszen a munka világában is érvényesül a szerződéskötési szabadság, a munkáltató a számára leginkább megnyerő, szerinte legalkalmasabb embert alkalmazza, végtére ehhez elemi gazdasági érdeke fűződik. Azt azonban mégsem fogadhatjuk el, hogy csak azért utasítsanak el valakit, mert más a bőre színe, más nemű stb.

A bírói úton kívül a sérelmet szenvedett munkavállalók a munkaügyi felügyelőséghez is fordulhatnak. Az 1996. évi LXXV. törvény a munkaügyi ellenőrzésről 3. § (1) bekezdés d) pontja értelmében a munkaügyi ellenőrzés kiterjed a hátrányos megkülönböztetés tilalmára is. Felmerült azonban a probléma, hogy csak a már meglévő munkaviszony vonatkozásában folytathatnak munkaügyi ellenőrzést a felügyelőségek, munkaviszony létesítésének jogellenes megtagadása miatt nem. A románokat e körben ért diszkriminációk azonban jellemzően már a munkaviszony létrejötte előtt következnek be.

Végül pedig a foglalkoztatás elősegítéséről és a munkanélküliek ellátásáról szóló 1991. évi IV. törvény általános rendelkezései között (2. §) ugyancsak szerepel a hátrányos megkülönböztetés tilalma azzal a kiegészítéssel, hogy e rendelkezés nem zárja ki azt, hogy a munkaerőpiacon hátrányos helyzetben lévőket többletjogosultságok illessék meg. A többletjogosultságok jellemzően a munkaügyi központok által szervezett foglalkoztatások keretében valósulhatnak meg. Ilyenek a különböző közmunka programok és az egyre elterjedtebb közhasznú munkavégzés. Ezek ideig-óráig képesek orvosolni a tartós munkanél-

küliségből eredő hátrányokat, viszont nem képesek megoldani azokat a problémákat, amelyek a roma lakosság alacsony iskolázottságából erednek.

A hazánkban élő kisebbségek jogai hatékony védelmének talán legfontosabb eszköze az 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól. Kisebbségnek tekint a törvény minden olyan, a Magyar Köztársaság területén legalább egy évszázada honos népcsoportot, amelynek tagjai az állam lakossága körében számszerű kisebbségben vannak, magyar állampolgárok és a lakosság többi részétől nyelvük, kultúrájuk, hagyományuk alapján különböznek. A törvény tehát a nemzetközi standardokat veszi figyelembe, amikor megpróbálja definiálni a kisebbség fogalmát, hasonlóan az Európa Tanács 1201-es ajánlásában megfogalmazottakhoz. A törvény 3. §-a értelmében a kisebbségek részesei a nép hatalmának, államalkotó tényezők. Alapvető joguk továbbá, hogy nemzeti vagy etnikai közösségként létezzenek és fennmaradjanak. Tiltja a törvény a hátrányos megkülönböztetést, és minden olyan politikát tilalmaz, amely a kisebbség erőszakos asszimilációját célozza vagy eredményezi, kisebbséghez tartozó személyt hovatarozása miatt üldöz, életkörülményeit nehezíti, jogai gyakorlásában korlátozza.

A második fejezet az egyéni, a harmadik pedig a kollektív jogokat szabályozza részletesen. A kisebbség tagjainak elidegeníthetetlen joga, hogy kisebbséghez való tartozásukat megvallják, de erre senki sem kötelezhető. A kisebbség tagjai érdekeik kifejezésére, védelmére egyesületeket, pártokat, más társadalmi szervezeteket hozhatnak létre. Szabadon választhatják meg saját és gyermekük utónevét, és joguk van arra, hogy az anyanyelvük szabályai szerint anyakönyvezzék családi és utónevüket. A kisebbség anyanyelvének, kultúrájának, hagyományainak megismerése, részvétel az anyanyelvű oktatásban és művelődésben ugyancsak az egyéni kisebbségi jogok részét képezik. A kisebbséget mint közösséget illeti meg az önazonosság megőrzéséhez, ápolásához, erősítéséhez és átörökítéséhez való jog. Hagyományaik, nyelvük ápolása, fejlesztése, megőrzése, gyarapítása szintén része jogaiknak. Ide tartozik még az anyanyelvi oktatás, a közszolgálati rádióban és televízióban kisebbségi műsorok rendszeres készítése és sugárzása, kisebbségi sajtó működtetése.

A kollektív jogok tekintetében a kisebbségek önkormányzatairól rendelkezik a törvény. Így joga minden kisebbségnek, hogy helyi és országos önkormányzatot hozzon létre. Ezek feladata a kisebbségek érdekeinek védelme és képviselete. A kisebbségi önkormányzatok működésének anyagi bázisát egyrészt a központi költségvetés fedezi, amely kiegészülhet még a települési önkormányzat vagy a megyei önkormányzat hozzájárulásával. A helyi önkormányzatok anyagi helyzetétől függ, hogy képesek-e pénzügyi támogatást nyújtani a településükön működő kisebbségi önkormányzatoknak. Ezeken kívül a saját bevételek, alapítványi támogatások, egyéb szervezetektől kapott támogatások, a rendelkezésre bocsátott vagyontárgyak hozadéka és adományok képezik a kisebbségi önkormányzatok működésének pénzügyi alapjait. Tehát elvben több forrásból lehet fedezni a működéshez szükséges anyagi feltételeket. A gyakorlat azonban egészen más. Az 1998-as helyhatósági választások eredményeképpen lényegesen több kisebbségi önkormányzat jött lét-

re, mint az azt megelőző választásokkor. Korábban jellemző volt, hogy az önkormányzatok hozzájárultak a településükön lévő kisebbségi önkormányzatok működéséhez. A választásokat követően azonban a megnövekedett számú kisebbségi önkormányzatokat már nem tudták támogatni, így ettől a forrástól a kisebbségek sok településen elestek. A központi költségvetés hozzájárulása, mint egyetlen biztos pénzügyi forrás önmagában nem elegendő arra, hogy fedezze a költségeket, a többi támogatási formára pedig egyáltalán nem számíthatnak, hiszen azok például pályázatok útján nyerhetők el. Különösen fájó pont ez a cigányság esetében, mivel ok nem rendelkeznek anyaországgal, ahonnan erkölcsi és anyagi támogatást kaphatnának. Tehát a kisebbségi önkormányzatok hatékony működéséhez mindenképpen több pénzügyi támogatásra lenne szükség akár az állami költségvetésből, akár az önkormányzatok költségvetéséből. Ugyanakkor a gazdálkodás törvényességi ellenőrzését is szigorítani kellene, hogy a visszaéléseket ki lehessen szűrni. Ellenkező esetben a törvény betűje csak írott malaszt marad, és nem tudja beváltani a hozzáfűzött reményeket.

A hátrányos megkülönböztetés kiküszöbölésének és a kisebbségek védelmének másik legfontosabb eszköze a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosa intézményének létrehozása. Az ombudsmani intézmény felállításáról ugyancsak a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvény rendelkezik. Az ombudsmant az országgyűlés választja a köztársasági elnök javaslata alapján. A köztársasági elnök a javaslat megtétele előtt köteles kikérni az országos kisebbségi önkormányzatok véleményét. Az országgyűlési biztos a kisebbségi törvény hatálya alá tartozó kérdésekben jár el.

Tovább vizsgálva az egyes jogterületeket, megállapítható, hogy az egészségügyi ellátáson keresztül a gyermekek védelmén át a rádiózásról és a televíziózásról szóló törvényig mindenhol található diszkriminációt tiltó rendelkezések. Azt azonban, hogy ezek az alapelvek mennyire érvényesülnek a gyakorlatban, csak nehezen lehet megállapítani. Ugyanakkor azokban az esetekben, amikor mégis megtörténik a megkülönböztetés, egyedül a polgári jogban szabályozott személyiségi jog megsértése miatt lehet bírósághoz fordulni.

Levonhatjuk tehát a következtetést, hogy mind a hazai, mind a nemzetközi jogszabályok között szép számmal találunk hátrányos megkülönböztetést tiltó rendelkezéseket. Ezek érvényesítése olykor mégis nehézségekbe ütközik, hiszen, mint már azt korábban kifejtettük, nem könnyű ezeket a jogsértéseket bizonyítani. Tapasztalataink azt mutatják, olykor még a bíróságok sem értik pontosan, hogy valójában mi is történik. Ezért lenne szükség egy, a diszkrimináció valamennyi formáját egységes szerkezetben szabályozó jogszabályra. Továbbá arra, hogy az ilyen jogsértések ne maradhassanak szankciók nélkül, és ezek a bíróságok előtt kikényszeríthetők legyenek. A jogszabályok általános megfogalmazásai, azok eljárásjogi hiányosságai, az intézményrendszer hiányosságai mind odavezetnek, vezethetnek, hogy a diszkriminációs esetek száma egyre bővül, a sértettek pedig nem, vagy csak nagy nehézségek árán kapnak megfelelő elégtételt.

Különösen fontos ez annak fényében, hogy a zámolyi romák ügyét már az európai közvélemény is megismerte. Pedig az ellenük elkövetett jogsértések tényét már ombuds-

mani vizsgálat is bizonyította, elégtétel híján azonban nem láttak más megoldást, mint Strasbourgban keresni igazukat. Az ilyen esetek is bizonyítják a jogrendszer nem megfelelő működését, a tételes jog hiányos és nehézkes érvényesülését.

Az etnikai konfliktusok egyik lehetséges kimenetele: a zámolyi eset⁴

A rendszerváltás környékén egy csóri cigányasszony lakást vett magának Zámoly községben, majd gyermekei és unokái a mellette lévő, rossz műszaki állapotú tanácsi lakásokba költöztek. A családok lakásai közül 1997 októberében kettő viharkárt szenvedett, az épület teteje bedőléssel fenyegetett. Az önkormányzat, vitatva az épületek tulajdonjogát és életveszélyre hivatkozva, a roma családokat a helyi kultúrházba költöztette. Az épületeket pedig ledózeroltatta, azzal a bevallott céllal, hogy a területen ipari parkot létesítenek. Kaltenbach Jenő, a kisebbségi jogok országgyűlési biztosa vizsgálatot indított, és megállapította, hogy a zámolyi önkormányzat jogsértően járt el a bontás elrendelése és gyors végrehajtásának ügyében, sőt, a polgármester és a jegyző ellen büntetőfeljelentést tett, de az ügyészség azt elutasította. A Fejér Megyei Területfejlesztési Tanács anyagi segítséget ígért a helyzet megoldásához, de a település nem nyújtott be pályázatot a Tanácshoz, inkább a romák elköltözését sürgette a településről. Ekkor Farkas Flórián, az Országos Cigány Önkormányzat elnöke kijelentette, hogy telket vásárol és házat épít a kilátástalan helyzetbe jutott romáknak. Ezzel a lépéssel azonban szinte levette a terhet a probléma kialakulásáért döntő módon felelős önkormányzatról, és az eredetileg önkormányzati és szegényügyi probléma etnikai konfliktussá szélesedett.

Az egy légterű, 80 négyzetméteres kultúrházban 21 hónapig voltak kénytelen élni a lakásuktól jogtalanul megfosztott roma családok. A meginduló építkezés és az országos figyelem középpontjába kerülő zámolyiakat erősen kezdte sérteni a romák jelenléte. Több alkalommal igyekeztek ablakbetörésekkel és egyéb módszerekkel megfélemlíteni a cigányokat, és ezzel távozásra bírni őket a településről. Ekkor a zámolyi önkormányzat bírósági végzésre hivatkozva szólította fel a családokat a kultúrház elhagyására. A konfliktus további elmérgesedését megelőzendő az OCÖ a saját fővárosi kultúrházába költöztette a végtelékig elkeseredett embereket, ekkor a zámolyi önkormányzat felszólította a Budapestre távozókat a községből történő kijelentkezésre, mivel nem kívántak tovább részükre szociális és családtámogatást folyósítani.

Egy idő után a lakásépítések felgyorsítása érdekében, ideiglenes faházakba ismét Zámolyra költöztek a családok, hogy munkájukkal segítsék végleges lakóhelyük elkészülését. A közhangulat azonban véglegesen ellenük fordult. 1999 augusztusában egy szórakozóhelyen történt szóváltás után három, fenyegetőleg és támadólag fellépő csákvári fiatalember jelent meg éjszaka a faházaknál, egyes állítások szerint baseballütőkkel és boksze-

rekkel felfegyverkezve. A kialakult dulakodás során az egyik csákvári fiatal életét vesztette. Országos cigányellenes közhangulat alakult ki a szerencsétlen haláleset miatt, nem kis felelősség terheli ebben az eseményeket egyoldalúan bemutató és a történetek előzményeit elhallgató magyar sajtót is. Az újból a fővárosba költöző romákat pedig egy randalírozó csoport támadta meg Budapesten is. Közben a nemzetbiztonsági szolgálat két, bosszúra készülő csákvári fiatalot vett őrizetbe fegyverek és robbanóanyag gyűjtése miatt. A fejlemények hatására a családok nem mertek beköltözni a közben elkészülő házaikba, mivel biztonságukat, életüket senki sem tudta garantálni. Így egy időre egy csóri házban húzták meg magukat, de az egyre erősebb cigányellenes közhangulat miatt már nem érezték biztonságban magukat sehol az országban. Ekkor döntöttek úgy, hogy a strasbourgi Emberi Jogok Európai Bíróságánál keresnek védelmet, biztonságot, igazságot.

Összegezve a történeteket, továbbra sem mondhatjuk azt, hogy a magyarországi romák többsége intézményes, közvetlen politikai üldöztetéstől szenvedne. De a zámolyi romák esete kitűnő bizonyítéka annak, hogy mi történik, ha nincsenek megfelelő módszerek egy helyi, szociális konfliktus feloldására. Azonnal etnicizálódik a probléma és nagyon könnyen csap át erős cigányellenességbe. Tanúság az is, hogy az OCÖ-nek nem lett volna szabad átvállalnia olyan feladatot és felelősséget, amely mentesíti az államot és az önkormányzatot azon kötelessége alól, amely szerint meg kell védenie állampolgárainak az élethez, az emberi méltósághoz és szociális biztonsághoz fűződő alapvető jogait. Végül: a zámolyi romák kivándorlásával olyan folyamat indulhat meg, ami a magyarországi cigányság körében egy új népvándorlásnak is nevezhető. Az Európai Unió országaiban pedig ezt semmilyen körülmények között sem nézhetik tétlenül, nagyban csökkentve hazánk esélyét az Uniós csatlakozásra.

⁴ Az eseteirás a Roma Polgárjogi Alapítvány tényfeltáróinak munkája és a kisebbségi jogok országgyűlési biztosaának jelentése alapján készült.

7. MÉDIA

Napjainkban Magyarországon kiterjedt, a közbeszédben folyamatosan megerősítést nyerő, masszív előítéletek övezik a roma közösséget. Lázár Guy több évtizeden át végzett kutatásai az bizonyítják, hogy a romákkal szembeni előítéletek elterjedtségében a közvéleményben zajló kommunikációs folyamatok is jelentős szerepet játszanak. A magyarországi romák többségi médiaképének és annak vizsgálata, hogy – ha nem is egyes szándékoltan előítéletes vagy rasszista ábrázolásaival, de – a többségi sztereotípiákkal egybehangzó bemutatásaival milyen mértékben erősíti meg a romaellenes előítéleteket, nem utolsósorban a kormányzati erőfeszítések lehetséges sikere szempontjából is kulcsfontosságú.⁵

Jellegzetes ábrázolások a magyarországi többségi médiában

A többségi média romaképével kapcsolatban készült tartalomelemzések azt mutatják, hogy a média a korábbi évekhez képest nagyságrendekkel hangsúlyosabb kérdésként látatja a romákat. 1997-ben, átlagosan minden második-harmadik nap közöltek ilyen témájú cikket a lapok, a magyarországi kisebbségekről szóló cikkek kétharmada a romákkal foglalkozott, terjedelmük pedig átlagosan több mint kétszerese volt a más kisebbségekről szóló cikkeknek. Ugyanakkor a média nemcsak nyíltan uszító ábrázolásokkal, hanem a tudósításai összességéből kibontakozó képpel is megerősítheti a romákkal kapcsolatban hordozott többségi sztereotípiákat. Megállapítható továbbá, hogy igen erőteljes a romák ábrázolása során az etnikai címkézés, gyakran fordul elő, hogy a média nem kérdezi meg az adott ügyben közvetlenül érintetteket.

7.1. tábla. A kisebbségekkel foglalkozó cikkek száma, terjedelme és témaköre

	Cikkek száma		Aránya	
	Romák	Nemzeti kisebbségek	Romák	Nemzeti kisebbségek
Politikai szervezetek, kisebbségi önkormányzatok működése	58	37	11%	19%
Kormányzati politika, támogatások	89	38	18%	20%
Jogi kérdések, kisebbségi jogok	83	11	16%	5%

⁵ Az itt hivatkozott elemzések és interjú-hivatkozások Bernáth Gábor és Messing Vera készített kutatásból valók. A tartalomelemzés 1996 novembere és 1997 októbere között két országos (Népszabadság, Mai Nap) és négy megyei napilapban (Hajdú-Bihari Napló, Dél-Magyarország, Észak-Magyarország, Kisalföld) a magyarországi kisebbségekkel kapcsolatban megjelent cikkeket foglalja magába. A hivatkozott interjúkutatások során 19 roma szervezet és intézmény vezetőjét, a kisebbségi média szerkesztőit, a többségi média 12 szerkesztőjét, a két legnézettebb magyar televíziós sorozat producerét, valamint két nagyobb reklámcég egy-egy munkatárát szólaltatták meg. Az adatok feldolgozását lásd: Bernáth Gábor-Messing Vera: "Vágóképként, csak némában" – Romák a magyarországi médiában. Budapest: NEKH, 1998.

	Cikkek száma		Aránya	
	Romák	Nemzeti kisebbségek	Romák	Nemzeti kisebbségek
Általános háttéranyag	53	21	11%	11%
Szociális kérdések/szegénység	101	0	20%	0%
Foglalkoztatás	19	0	4%	0%
Vállalkozások, gazdaság	8	0	2%	0%
Kultúra	110	109	21%	56%
Oktatás	72	52	14%	27%
Média	13	0	3%	0%
Egészségügy	7	0	1%	0%
Bűnözés	129	0	25%	0%
Interetnikus konfliktusok	126	1	25%	1%
Külügyi vonatkozású témák	11	28	2%	14%
Egyéb témák	48	15	9%	8%
Cikkek száma	508	196		

(Egy cikk egyszerre több témát is felvehet, így a témakörökhöz rendelt elemszámok összege magasabb, mint a vizsgált cikkek száma.)

A táblázatból látható, hogy a romák négy nagyobb témakörben kaptak jelentős figyelmet a médiától: a konfliktusok, a bűnözés, a kulturális kérdések, illetve a szegénység tekintetében. A cikkek negyede foglalkozott a roma kisebbség és többség közötti helyi konfliktusokkal, és 25%-os volt azon írárok aránya, amelyek romák kapcsán bűnügyekről számoltak be. Kevés annyira egyértelműen előítéletes jellegzetessége van a romák médiaképének, mint 1997-ig rutinszerű szerepeltetésük a bűnügyi tudósításokban: a médiatudósítások a romákon kívül egyetlen más kisebbséggel kapcsolatban sem közölték az elkövető etnikai hovatartozását. A származás nyilvánosságra hozatalát az adatvédelmi és a kisebbségi ombudsman 1997-ben, az adatvédelmi és a kisebbségi törvény alapján ítélte törvényellenesnek.

A vizsgált időszakban született cikkek több mint egyötöde a kultúra kapcsán számolt be a romákról. A roma kultúrának első látásra viszonylag erőteljes a jelenléte a többségi médiában, a mélyebb elemzés azonban azt mutatja, hogy a mintában előforduló cikkek túlnyomó többsége roma kulturális eseményekről szóló, meglehetősen érdektelen rövidhír volt: beszámolókat kiállításokról, táncsoportok fellépéseiről, koncertekről. A kultúrához kapcsolható cikkek másik nagy hányadát azok a művészportrék tették ki, amelyek révén a magyar média leginkább pozitív példákat gondol állítani a többségi és a roma közönség elé.

A magyarországi romák többségi médiaképét jelentős mértékben dominálja a szociális hátrányok bemutatása. Megfigyelhető, hogy a romák szegénységének témakörét nagymértékben meghatározza a különböző kormányzati és nem kormányzati erőfeszítések bemutatása. Ugyanakkor az egyéves mintában nem található olyan cikk, amely például egy sikeres vállalkozóról szólt volna, és elenyésző volt azoknak a tudósításoknak a száma, amelyek azokat a helyzeteket mutatják be, ahol romák aktívan próbálják befolyásolni a sorsukat.

Roma szerepek, a roma szereplők aktivitása

A mintában megjelenő romák mindössze egynegyede jutott közvetlenül szóhoz, nagy többségük véleményét közvetetten, mások interpretációjában ismerhette meg az olvasó. Ez tovább erősítheti a homogén csoportként való kezelésüket, amely az első lépése a sztereotípiá- és előítélet-képzésnek.

7.2. tábla. Roma szerepek aszerint, hogy véleménye közvetlenül vagy más személy interpretálásában hangzott el

Téma	Megszólal, megkérdezték	Nem szólal meg, nem kérdezték meg	Összesen
Jogi, politikai	56 (42%)	78 (58%)	134 (26%)
Kisebbségi önkormányzat	35 (29%)	87 (71%)	122 (24%)
Kultúra, művészet	39 (43%)	51 (57%)	90 (18%)
Civil	21 (44%)	27 (56%)	48 (9%)
Gazdasági	0	1	1
Bűnüggyel kapcsolatos	13 (14%)	80 (86%)	93 (18%)
Cigányságról általában	35 (12%)	269 (88%)	304 (60%)
Egyéb	5 (22%)	18 (78%)	23 (5%)
Összesen	204 (25%)	611 (75%)	815

Tipikusan passzív helyzetben mutatták be a romákat a helyi konfliktusok (66%), a szociális kérdések (54%) és a gazdasági témák (79%) kapcsán, és aktívként akkor, amikor a politikai önszerveződésről, önkormányzatiságról (78%), valamint kulturális eseményekről volt szó (70%). E kép szerint a romák tevékenyek a politikai, önkormányzati szférában és a művészetek terén, de csak ott. A romákról szóló cikkek csaknem kétharmada számolt be valamilyen konfliktusról, és cikkek kilenczede a kisebbség és többség csoportközi konfliktusaként jelölte a történetet. A konfliktusokról beszámoló cikkek esetében a kisebbségi szereplők kevesebb mint negyede jutott közvetlenül szóhoz.

Roma médiumok

Ma Magyarországon a régió más országaihoz képest igen gazdag és kiterjedt a roma médiumok köre. Négy-öt roma folyóirat jelenik meg több-kevesebb rendszerességgel, a Magyar Televízióban és a Magyar Rádióban hetente jelentkezik roma műsor, öt éve Roma Sajtóközpont működik, amely sikereket ér el a magyarországi többségi lapokban való folyamatos megjelenéssel, mintegy tíz vidéki televízióban és rádióban sugároznak rendszeresen roma műsort, „Rádió C” néven pedig évek óta frekvenciára vár egy majdani roma rádió. Ugyanakkor a rendelkezésre álló kevés számú kutatás és a mindennapi tapasztalatok azt mutatják: a magyarországi roma közösségek jelentős részéhez nem jutnak el a legfontosabb információk.

A lapok 1997-ben leadott vásárlószáma alapján, az Amaro Dromot a magyarországi cigányság 0,26%-a, a Lungo Dromot 0,3%-a, az azóta megszűnt Phralipét 0,07%-a vásárolta meg. Ezek az arányok az sem javít, hogy a magyarországi kisebbségek lapjainak többségét hasonló arányban olvassák az adott közösségek. A lapoknál jóval nagyobb közönséget vonz az MTV Roma Magazinja (korábbi nevén Patrin Magazin) és különösen a Magyar Rádióban jelentkező Cigányfélóra. A Patrin Magazint nézők száma 1997-ben 20 és 240 ezer között mozgott átlagosan. A Cigányfélóra közönsége ezzel szemben sokkal stabilabb volt: 170–330 ezer hallgatót ért el hetente.

7.3. tábla. A többségi médiakép a roma sajtó elemzésének tükrében. A kisebbségi és a többségi sajtó tematizáltsága.

	Phralipe	Lungo Drom	Amaro Drom	Összesen a cikkek százalékában	Többségi sajtó a romákról szóló cikkek százalékában
Cigány szervezetek, kisebbségi önkormányzatok működése	82	51	56	51%	11%
Kormányzati politika	24	10	12	12%	18%
Jogi kérdések	1	6	21	8%	16%
Romák történelme	6	7	11	7%	1%
Szociális kérdések	11	31	13	15%	20%
Foglalkoztatás	10	26	12	13%	4%
Vállalkozások, gazdaság	6	24	18	13%	2%
Kultúra	5	41	31	21%	21%
Oktatás	16	35	9	16%	14%
Média	4	10	8	6%	3%
Egészségügy	0	4	1	1%	1%
Bűnözés	4	5	9	5%	25%
Interetnikus konfliktusok	15	10	12	10%	25%
Diszkriminációs esetek	21	13	43	21%	
Külügyi vonatkozású témák	9	13	17	11%	2%
Csak többségi téma	1	5	0	2%	
Egyéb	2	7	4	3%	9%
Cikkek száma	103	146	122		508

A témaválasztásban megnyilvánuló többségi sztereotípiákra utal, hogy a cigánysággal kapcsolatos kormányzati politikák bemutatásának a többségi lapok jóval nagyobb jelentőséget tulajdonítanak. Ugyanakkor például a magyarországi romák a többségi közönség előtt csaknem teljesen ismeretlen történelmének szinte egyáltalán nem. Szembeötlők az eltérések a roma vállalkozások bemutatásának arányaiban és a bűnözés tematizáltságában: míg a többségi sajtó cikkeinek negyede érintette a bűnözés témáját, a roma lapok írásainak mindössze 5%-a érinti ezt a kérdést.

A magyarországi roma médiában a piaci szempontok gyengén vagy egyáltalán nem érvényesülnek. Ez akkor sem természetes, ha figyelembe vesszük azt is, hogy a roma média egy speciális „régigényt” elégit ki, és közönsége gazdaságilag tragikus helyzetben van.

A médiakép és a többségi előítéletek

A különböző előítélet-kutatások jól dokumentálják, hogy a romákkal szembeni negatív attitűdök elterjedtségében jelentős szerepet játszik a tömegkommunikáció is. A magyarországi romák többségi médiaképének vizsgálatakor megkerülhetetlen kérdés az, hogy hozzájárulnak-e a médiumok ezeknek a többségi sztereotípiáknak a fenntartásához.

Lázár Guynek a magyar nemzeti identitással kapcsolatos kutatásai azt mutatják, hogy a magyar társadalom romaképe erősen kötődik ahhoz a képhez, amelyet önmagáról hordoz. A romák ebben az önképben negatív referencia- és abszolút kulcsoportként vannak jelen, főként a szorgalommal, a becsületességgel és az életvitelbeli kulturáltsággal kapcsolatos képzetek terén. Egy 1997-es kutatásban a válaszolók 81%-a értett egyet azzal a kijelentéssel, hogy „a romák nem szeretnek dolgozni”, és 87%-uk azzal, hogy „a romák lazább erkölcsök szerint élnek”. Lázár Guy 1987-es és 1992-es kutatásaiban egyaránt a válaszadók körülbelül kétharmada értett egyet azzal a megállapítással, hogy „a cigányok sohasem fognak beilleszkedni a magyar társadalomba”. A Gallup 1993 óta folyamatosan végzett vizsgálatait azt mutatják, hogy 1995 óta már a nyíltan vállalt cigányellenességgel kapcsolatos gátlások sem igen működnek a közvéleményben.

A médiaképpel kapcsolatos megállapítások ezeknek a fényében olvashatók újra: így például nyilvánvaló, hogy a kriminalitás évtizedes hagyományokra visszatekintő dominanciája a romák többségi médiaképében nyilvánvalóan mélyen gyökerező előítéleteket erősít meg. A romák szegénységével kapcsolatos tudósításokban a támogatások és az intézményes erőfeszítések fentebb elemzett erőteljes jelenléte pedig utat nyithat annak a távolságnak az elmélyüléséhez, amely az erőfeszítések és a nyomor változatlan nagysága és kiterjedtsége között fennáll. Ezt a távolságot a különböző attitűdkutatások alapján a közvélemény jelentős része úgy próbálja áthidalni, hogy magukat a romákat okolja a helyzet változatlanságáért, és azzal magyarázza a távolságot, hogy a romák ölbe tett kézzel várják a segélyeket.

Ugyanakkor a kérdést jelentősen befolyásolhatják a közszereplők megnyilvánulásai is: abban, hogy egy országban mennyire elfogadott a nyílt előítéletesség, jelentős része van annak, hogy a közszereplők milyen retorikai bázison érvelnek egy kisebbségi közösséggel kapcsolatban. Ha például egy társadalom közbeszédében nyíltan, a helyi és országos hatalom által is eltűrt, nem egyszer pedig megerősített módon, széles körben elfogadott egy népcsoport saját tétlenségére hivatkozva elhárítani a szegénység kérdését, úgy e retorika folyamatos fenntartásához és megerősítéséhez elég az is, ha a média mindössze leírja az egyes szereplők nyilatkozatait. Azok a közszereplők, akik ezt az utat választják, sokkal inkább megértésre számíthatnak a széles körű előítéletek révén, mintsem kritikára. Ugyan-

akkor azt is meg kell említeni, hogy a lapok egyre nagyobb teret szentelnek az ilyen érvelek elleni tiltakozások nyilvánosságra hozatalának.

A kilencvenes évtized sok tekintetben a lakóhelyi szegregáció erősödésének és a romákkal szembeni helyhatósági fellépéseknek az évtizede volt: hosszan lehetne sorolni azokat az eseteket, amikor egy település vezetősége próbálta a romákat a településről eltávolítani, vagy beköltözésüket megakadályozni. A szándékok nyíltságára és széles körű elterjedtségére utal a TÁRKI 1998-as felmérése. A kutatásban 3000 önkormányzatnak küldött kérdőívre a települések harmada válaszolt. Az 1997-es évhez képest, amikor ez az arány 23%-os volt, 1998-ban már az önkormányzati dolgozók 43 százaléka fogalmazott úgy: nem engedne be cigányokat a településre.

A közbeszédben ezek a szándékok nemegyszer – megválasztott tisztviselők szájából – a romákkal szembeni, többségi előítéletekkel kapcsolatos retorikával „szentesítve” jelennek meg. Csak néhány példát említsünk: a Fejér Megyei Hírlap 2000. január 26-ai számában megjelent levelében a zámolyi polgármester úgy fogalmaz, hogy a – település által egyébként törvénytelenül hajléktalanná tett – roma családoknak a gyermekeik után járó szociálpolitikai kedvezmények igénybevételével történő házépítésnél „éjt nappallá téve kellett volna dolgozniuk saját jövőjük, sorsuk jobbra fordulása érdekében, de nem tették”. Szemben a polgármesterrel és másokkal, akik saját pénzükből teremtették meg lakásukat, a zámolyi romák a „gyerekkészítési tudományukkal” építkeztek. 1997–1998 fordulóján több Fejér megyei településen – a polgármesterrel az élen – demonstrációval akadályozták meg a székesfehérvári roma családok beköltözését a településre. Pedig a közélet szereplőinek, köztük a kormányzat tagjainak kulcsszerepük és fokozott felelősségük van egy olyan közvélekedés kialakításában, amelyben nem elfogadott a rasszizmus.

Háttérfeltételek

Egy 1998-ban készített kutatás azt mutatta, hogy a szerkesztőségek nagy többségének nincsenek kiépült kapcsolatai a roma közösségekkel. Csakúgy, mint a többségi társadalomnak, az újságírók nagyobb részének sincs megfelelő mélységű és kiterjedt kapcsolatrendszere a romákkal. A tényfeltáró újságírás csaknem általános hiánya, a magyar médiában tapasztalható folyamatos pénz- és időhiány különösen megnehezíti egy olyan csoport árnyalt ábrázolását, amelynek érdekérvényesítő képessége meglehetősen alacsony, erőteljesen szegregált környezetben és nem egyszer hihetetlen szegénységben él, ahová igen ritkán jutnak el a talán túlságosan is sajtótájékoztatókhoz és más médiaeseményekhez szokott újságírók. Mind a kisebbségekkel kapcsolatos kiegyensúlyozott szerkesztőségi politika kialakításának, mind a szerkesztőségi kapcsolatok fejlesztésének egyik lehetséges módja lehetne kisebbségi újságírók integrálása a szerkesztőségi munkába. A szerkesztők túlnyomó többsége azonban elutasította ezt. A kisebbségekkel kapcsolatos tudatosság megerősítésének egy másik lehetséges módja pedig egy, a médiában a kisebbségekkel kapcsolatos speciális, szakmai-etikai kódex kidolgozása lehetne. A szerkesztők azonban nem tart-

ják szükségesnek egy ilyen szabályzat kidolgozását sem, és az általános szakmai elvek érvényesítését elegendőnek tartják a kisebbségek vonatkozásában is. Ugyanakkor a roma közösségek körében tapasztalható csaknem általános szegénység miatt az sem várható rövid távon, hogy a média a piac érvei alapján célközönségként tekintsen a roma csoportokra, és tudatos stratégiákat dolgozzon ki megszólításukra.

A roma média és a roma műsorok támogatása

A roma médiát ma jelentős összegekkel, és a jogi szabályozásba épített kedvezményekkel támogatja a kormányzat. Utóbbi a legtöbb nyugat-európai országban is bevett gyakorlat. A kormányzat a Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért Közalapítványon (MNEKK) keresztül, és a középtávú intézkedési csomag média fejezetének egyes pontjai értelmében a Magyarországi Cigányokért Közalapítványon keresztül anyagilag támogatja, másrészt az 1996-ban, a Médiatörvényben foglaltaknak megfelelően segíti elő a nemzetközi egyezményekben vállalt teljesítését. Előbbi esetben a támogatás legnagyobb részét a különböző országos terjesztésű kisebbségi lapok támogatásában figyelhető meg, és elenyésző például a kisebbségi újságírók képzésére adott támogatás.

A médiatörvény értelmében az országos közszolgálati médiumokban biztosítják a kisebbségi műsorok rendszeres sugárzását (bár folyamatos a kritika a kisebbségek részéről azzal kapcsolatban, hogy meglehetősen alacsony nézettségű műsorsávokban sugározzák azokat), és az ORTT kedvezményekkel támogatja azokat a műsorszolgáltatókat, akik egyebek mellett (az ORTT által évente ellenőrzöttek) nemzeti és etnikai vagy más kisebbségi cél szolgálatát vállalják. Ez hangsúlyos szempont volt a helyi frekvenciák odaítélésénél is: előnyt élveztek azok a pályázók, akik kisebbségi műsor készítését vállalták. Ugyanakkor a műsortervekben ilyen műsort is vállaló helyi rádiók és televíziók többsége ígérete ellenére nem indított be kisebbségi műsort. A nagy hatásfokú roma kisebbségi média gyenge politikai támogatottságát jelzi az is, hogy a „Rádió C” néven tíz éve tervezett roma rádió – amelyet egyebek mellett az Európai Unió anyagilag is támogatott – azóta sem kapott frekvenciát.

8. KULTÚRA

Ha egy nép életformaváltást él át, melynek során maga mögött hagyja a darabokra hulló, hagyományos, patriarchális népi életformát, s ezzel együtt a hagyományos népi kultúrát is, amely az identitás ősi és alapvető hordozója, akkor a közösségnek a hagyományokhoz leginkább kötődő tagjaiban felmerül az igény ennek a múltba tűnő életformának és kultúrának a megőrzésére, megörökítésére. Parancsoló szükségességgel vetődik fel, hogy továbbadják vagy leírják ezt a hagyományt: a megszűnt vagy megszűnőben lévő mesterségeket, a közös munkákat és az ünnepi alkalmakat kísérő szokásokat, lejegyezzék a meséket, mondákat, dalokat, táncokat. Azért, hogy el ne múljon a változó és életformákat felörlő idővel.

A dokumentáló, megőrkítő cél mellett azonban kibontakozik egy másik, aktív törekvés is, az, hogy ami ebből a hagyományból gyakorolható, folytatható, azt megpróbálják beépíteni a jelenbe, a mai és az eljövendő kultúra eleven részévé téve. A törekvésnek fő képviselője az adott nép identitástudatra ébredt értelmisége. Ám a hagyományos életformát még gyermekként, ifjúként vagy akár felnőttként megélt emberekben is felmerül az a vágy, hogy mindazt, ami az ő élményük, léttapasztalatuk, továbbadják az utódoknak.

A cigányság esetében a hagyományos népi életforma felbomlása az ötvenes évek elejével kezdődően több hullámban, legnagyobb erővel a hatvanas-hetvenes években zajlott le. A nagyipar lendítette ki őket a telepi életformából, s készítette őket az ingázó életformára, a segédmunkás lét elfogadására. Ám a hatvanas évek végére felnőtt egy kis létszámú, elsősorban cigány művész értelmiség, melynek képviselői a hagyományos cigány kultúra pusztulásának ellenében felmutatták ezt a hagyományos kultúrát és a cigány nyelvet, s hozzáláttak ahhoz, hogy ezt a nyelvet alkalmassá tegyék az irodalmi kifejezéshez. A cigány népzene és néptánc újjáéledése a hetvenes-nyolcvanas években egybeesik a magyar táncművelés kibontakozásával. A többségi társadalom is ekkor először találkozik először a különböző népzenei és néptáncgyűttesek műsoraival, az autentikus cigány kultúrával.

A magyar néprajztudomány igen korán, már a XIX. század utolsó harmadában érdeklődni kezd a cigányság kultúrája iránt. 1889-ben a megalakuló Magyar Néprajzi Társaságban létrejön a „Czigány Szakosztály” is. A cigány népköltészet folyóiratokban és könyvekben történő publikálása azonban a cigányság széles tömegeit nemigen érintette, a század elejétől a II. világháború végéig a maga színhagyományozó kultúrájában élt, és 1945 után is csak fokozatosan kapcsolódott be a közoktatás révén az írott kultúrába. Ezzel párhuzamosan megkezdődött a nagy művészetekhez, a grand art-hoz történő kapcsolódás, a magyar és az európai irodalmi, képzőművészeti, zenei tradícióba való beágyazódás, az európai kultúrába történő integrálódás.

Irodalom

A magyarországi roma irodalom az utóbbi három évtizedben teremtődött meg. Igaz, egy-egy elszigetelt próbálkozásra már a XIX. század utolsó évtizedeiben is volt példa, Nagyidai

Sztojka Ferenc például cigány–magyar szótárt készített, imákat, dalokat fordított cigány nyelvre, és Petőfi Sándor költeményeiből is lefordított néhányat, és ő maga is írt cigány nyelvű verseket. Ám ez a kiugrás egyedi jelenség maradt. Így a cigány irodalom kezdete egybeesik egy maroknyi cigány értelmiségi hatvanas évekből megjelentével. Fél évtizednyi készülődés után a hetvenes évektől felgyorsul a folyamat, és sorra színre lépnek a roma írók. Kezdetben elsősorban magyar nyelven.

A hetvenes évek első felében két kiemelkedő tehetség robban be a magyar irodalmi életbe. 1970-ben jelenik meg a 18 éves Bari Károly első verskötete („Holtak arca fölé”), aki első verseit miskolci gimnazistaként írta. Első kötetében Nagy László és Paul Éluard költészetének hatását figyelhetjük meg. Bari személyében kivételesen egyéni tehetség jelentkezett, s ezt a magyar irodalomkritika is felismerte. Költészete mellett a cigány nyelvű népköltészet programszerű gyűjtésével és sajtó alá rendezésével, illetve a cigány szövegek magyar műfordításával is foglalkozik, saját verseit, s a népköltészeti alkotásokat rajzaival maga illusztrálja.

1975-ben újabb irodalmi szenzáció Lakatos Menyhértnek a „Füstös képek” című regénye. Jelentősége, hogy első olyan mű a cigányságról, amit cigány író írt. A regény a cigányság mélyvilágába vezeti be az olvasót, a néprajzi, társadalmi hitelesség, a hiedelmek, álmok lélektanilag finom rajzával párosul. A mű Lakatos méltán legnépszerűbb műve, külföldön is sikert aratott, 16 nyelvre fordították le.

Bari magányos farkasként, aszkétikus szigorral és színvonaligénnyel tevékenykedik pályája kezdete óta. Lakatos Menyhért viszont kapcsolatteremtő személyiség, a cigány alkotók egybeszervezője. Így a hetvenes években verbuválódik egy baráti társaság, melynek tagjai Lakatos Menyhért, Choli-Daróczi József, Péli Tamás és Kovács József. Ők négyen alkotják a roma művészek első jelentős csoportosulását.

Rögtön a hetvenes évek első felében a cigány írók szembetalálják magukat a nyelv problémájával. A cigány irodalomhoz tartoznak-e a cigány írók által magyar nyelven írt művek is, vagy csak a cigány nyelven írottak sorolhatók-e ide? A különböző meg-megújuló viták során megfogalmazódik az a gondolat, hogy a nyelv az identitásnak és a kultúra továbbörökítésének elsőrendű hordozója. Ám ez nem jelenti, nem jelentheti azt, hogy a magyar nyelven írott, a cigányság életét, sorsát belülről ábrázoló művek ne hordoznák a roma gondolkodásmód és képzeletvilág sajátosságait. S megindul a két kultúra, a cigány és a magyar kultúra között a cserekapcsolat, Choli Daróczi József ír először cigány nyelven verseket. E költemények egy részét maga fordítja magyar nyelvre. A magyar költészetből pedig kedvenc költőinek verseiből ültet át több költeményt cigány nyelvre. Ez esetben ugyanazon személy kétnyelvű alkotói tevékenységének lehetünk tanúi. Hasonló alkotói módszert követ Choli Daróczi József tanítványa, Nagy Gusztáv is. A cigány és magyar nyelv párhuzamos használata jellemzi Rostás Farkas György és Ruva-Farkas Pál költészetét is. A cigány írók második és harmadik nemzedékének tagjaiban felerősödik az igény, hogy a világirodalom jelentős alkotásainak átültetésével gazdagítsák, tegyék az irodalmi kifejezésre mind alkalmasabbá, hajlékonyabbá a cigány nyelvet: Nagy Gusztáv cigány

nyelvre fordítja Madách művét, Az ember tragédiáját, Vesho Farkas Zoltán Shakespeare Hamlet-jét, Rostás Farkas György Saint-Exupéry Kis herceget.

A hetvenes évek második felétől napjainkig egyéni arculatú költők sora jelentkezik. Szepesi József igényes formakultúrájú, mívesen cizellált verseivel a hagyományos líra folytatója. A költői stílusok világában történő hosszantartó útkeresés után talált rá Rác Lajos a bibliai zsoltárok hagyományára, és ebből alakította ki a maga áradó, képekben gazdag egyéni stílusát. Osztóján Béla, Kovács József Hontalan és Balogh Attila első verskötetikkel a modern költői irányzatokhoz kapcsolódnak már a hetvenes évek második felében. Osztóján Bélának a szélesen áradó szabad versei a legkarakteresebbek. Kovács József Hontalan szűkszavú, tömör, az elhallgatások feszültségteremtő erejét is felhasználó költő. Balogh Attila költői attitűdjét a lírai groteszk és ironia jellemzi.

A magyarországi roma irodalom e három évtized alatt végigjárja a regény történeti fejlődésének különböző fokozatait. Holdosi József legemlékezetesebb regénye, a Cigány-mózes, lírai regény. Osztóján Béla pedig eljut az objektív regény megteremtéséig. Míg Holdosi regényének esetében a szubjektum, az érzelmi-indulati megközelítés líraivá formálja a műfajt, Osztóján regényében erős a távolságtartás az alkotói én és a megidézett világ között. A nyers, már-már naturalisztikus valóságábrázolás és az álmok, babonák, hiedelmek, víziók megjelenítése egyaránt a minél gazdagabb társadalom- és lélekrajzot szolgálja.

A roma irodalomnak külön ágazatát képviselik a mesék és gyermekversek, Lakatos Menyhért és Bari Károly varázslatos cigány népmese-feldolgozásai, Szécsi Magda bizarr képzeletű, saját illusztrációival kísért meséi.

A roma írók kezdetben magyar irodalmi folyóiratokban publikáltak, de fokozatosan kialakulnak a cigány irodalom műhelyei. Első kísérletként a hetvenes évek elején a Rom Son című kétnyelvű időszaki kiadvány égisze alatt, de jelentős fordulatot jelentő esemény az első önálló cigány lap, a Cigány Újság Romano Nyevepe elindulása 1985 végén. Már kifejezetten a cigány irodalom hangsúlyozott ápolására jött létre a Phralipe kulturális társadalmi folyóirat. A kilencvenes években egymás után meginduló cigány lapok (Kethano Drom, Amaro Drom, Lungo Drom, Világunk, Amari Luma) programjában jelentős szerepet tölt be az irodalmi alkotások közzlése. Jó szolgálatot tett a cigány irodalom megismertetésében a Magyar Rádió „Cigány félóra” és a Magyar Televízió „Patrin Magazin” című műsora is.

Színészek és színház

A cigányság kiváló mimusi képességgel, színészi tehetséggel rendelkező nép. Magyarországon már a múlt század végén, e század elején jelentkezett egy cigány színész, Hegyi Aranka személyében, aki a Népszínház vezető primadonnája volt és egyben prózai karakter szerepek kiváló alakítója is. Ebben a században a cigány színészek is a nyolcvanas-kilencvenes években léptek színre. A Színművészeti Főiskolán nagy gondot fordítottak arra, hogy cigány színházi művészeket képezzenek. Az első volt Bari Károly, aki a „Holtak arca” c. kötetének megjelenése után olyan népszerűséget szerzett művészkörökben is, hogy

részére külön dramaturg tanfolyamot indítottak a főiskolán. Az első cigány színész Jónás Judit volt, aki a „Ki mit tud?” televíziós vetélkedőn tűnt fel. A főiskolai diploma megszerzése után a Pécsi Nemzeti Színházhoz szerződött, és már akkor külön előadóesteket tartott, így például Lorca: Cigány románcok című kötetének pódium adaptációjával aratott kivételes sikert. Jeles produkciói közé tartozik egy magyar színésznővel közösen előadott balladaestje is, magyar–cigány népballadákkal.

A második főiskolai diplomát nyert cigány művész Hollai Kálmán, aki először a Bartók Színház ifjúsági produkcióiban tűnt fel. Elemi erejű színészhetség Szegedi Dezső, a Miskolci Nemzeti Színház tagja. A Déri-díjas színművész klasszikus verses művek kulcszerepeiben éppúgy tanúsította tehetségét, mint modern vígjátékokban, vagy zenés művekben, országosan ismert alakítása például a „Hegedűs a háztetőn” Tevjeje.

A cigányság köréből két színházi rendező emelkedett ki. Lojkó Lakatos József a Színművészeti Főiskola rendezői szakán végzett mint a főiskola első cigány származású hallgatója, és nevét a Lakatos Menyhért által írt „Átok és szerelem” című, cigány témájú darab televíziós rendezése, s egy Lorca-dráma, a „Bernarda háza” rendezése tette ismertté.

Csemer Géza személyében színpadi szerző és rendező találkozik. Csemer Géza, Szakcsi-Lakatos Béla zeneszerzővel együtt, eddig a legtöbb színpadi művet alkotó cigány szerzőpár. Legnépszerűbb művük a „Piros karaván”, melyet a Fővárosi Operettszínház bemutatóját követően számos külföldi színház ugyancsak sikerrel műsorra tűzött. Csemer Géza nevéhez fűződik a Cigány Színházi Társulás létrehozása a kilencvenes évek közepén, amely még nem tényleges színház, ám kétségtelenül alapul szolgálhat egy további színházalapításnak. Csemer programszerűen gondoskodik a fiatal cigány tehetségek továbbképzéséről, illetve főiskolára való bejuttatásáról. Jelenleg három fiatal roma hallgatója van a Színház- és Filmművészeti Főiskolának. A színházi kezdeményezések között hangsúlyosan kell megemlítenünk a korán elhunyt Balogh Béla táncszínház létrehozási kísérleteit és kezdeti eredményeit is, amire a Soros Alapítvány támogatásával kerülhetett sor.

Zene

„Cigányzene”

A „cigányzene” nem a cigányok népzeneje, mégis mindenki ezen a néven emlegeti azt a zenei formát és stílust, amely a XIX. század első felében Magyarországon alakult ki, ezzel is erősítve azt a mítosznak tekinthető vélekedést, hogy a cigányok a zenélésre születtek, és ez a tevékenység Indiából hozott ősi mesterségük.⁶ Pedig ha a cigányok történetét megvizsgáljuk, tapasztalhatjuk, hogy csak igen kevés romának jelentette ez a tevékenység a megélhetés forrását egészen a XIX. századig Magyarországon.

A fordulatot – amely a későbbiekben a cigányság egyik rétegének látványos elismerést és megbecsülést biztosított – a törökellenes háborúk után, majd Mária Terézia és II. József intézkedései nyomán megváltozott társadalmi helyzetük, feleslegessé váló cigány

⁶ Több tanulmány is foglalkozik a kérdéssel, pl. Havas Gábor: Hagyományos mesterségek. In: *A magyarországi romák*. Szerk. Kemény István. Budapest: Press Publika, 2000.

mesterségek nyomán létrejövő kényszerű életformaváltás, a megélhetés új területeinek keresése jelentette. A lehetőséget a megélhetésváltásban a magyar nemzeti öntudatra ébredéssel együtt megjelenő és hosszú időre uralkodóvá váló zenei műfaj, a verbunkos tette lehetővé. A változás magyarázataként mi is Sárosi Bálint sokszor idézett megállapítását tartjuk helyénvalónak: „Kétségtelen, hogy a cigányok szórakoztató zenében való hatalomra jutását nagyban elősegítette a társadalomnak a szórakoztatók iránt tanúsított lenéző, elítélő magatartása. Ami a társadalom kereteibe szorosabban beletartozók számára megalázkodásnak, lecsúszásnak számított, az ő viszonyaik között éppen a társadalomba való bejutás, az érvényesülés legjobb útját jelentette. A 18. század végére, a cigánybandák első sikeres megszólalásával valóban eljutottak odáig, hogy a cigányfoglalkozások között (az addigi kovácsmesterséggel szemben) a zenélés lett a legrangosabb, a cigányok számára is legvonzóbb foglalkozás.”⁷

Míg a XVIII. század végén kevesebb mint 1600 cigányzenészt említenek az összeírások, 100 év múlva már 17 ezer zenész cigányt regisztráltak Magyarországon. A falusi zenészekről a külföldön is jól ismert bandákig széles társadalmi skálán elhelyezkedő, a cigányság minden idők legsikeresebb és leginkább megbecsült tagjai írták be nevüket a magyar történelembe. Ott voltak a cigánybandák az 1848–49-es forradalom és szabadságharc katonái között, még inkább segítették a nemzeti ellenállás ébren tartását a kiegyezésig. A századforduló társadalmában pedig a „magyarnótára” sírva vigadó dzsentrik révén hatalmas kultusz alakult ki művészetük körül. A cigányzenészek hatására a verbunkos elemei megjelentek az európai klasszikus zene alkotásaiban is, maguk a cigányzenészek pedig eljutottak zenekarokkal Európa legtöbb országába, ahonnan mindig ünnepelt zenészként tértek haza. Kitűnő, nem cigány származású zenészekről terjedt el: olyan jól játszanak, hogy csak cigányok lehetnek, Liszt Ferenc pedig a cigányzenét tartotta (tévesen) a magyarság népzenejének. Kialakult a cigányság „arisztokráciája”, akik társadalmi rangjukat, anyagi jólétüket, ha csökkenő mértékben is, de egészen a XX. század második feléig meg tudták őrizni. Sárosi Bálint becslése alapján 1968-ban még hét-nyolcezer cigányember foglalkozott hivatásszerűen zenéléssel.

A társadalom változása azonban már a nyolcvanas évektől kezdve egyre inkább kezdte háttérbe szorítani az érdeklődést a cigányzenészek által művelt stílus iránt. Ezért mindenki törekedett a külföldi szerződésre, munkavállalásra. Leginkább Németország és Ausztria volt a célállomás, de az igazán jó zenészek, akik szerencsések is voltak, eljutottak Kanadába, az Egyesült Államokba, sőt még Ausztráliába is. Ezekben a helyeken a magyar kolóniák tagjainak játszottak, elsősorban magyar éttermek szerződtették őket. A nyolcvanas évek közepétől kezdődő elhelyezkedési problémák, a gépzene olcsósága erősen aláásta lehetőségeiket. A rendszerváltozás utáni privatizációban hirtelen, egyik pillanatról a másikra váltak munkanélkülivé. Tragédiájuk, hogy a zenélésen kívül semmi másra nem értenek. Néhányan kényszerűségből próbálkoztak vállalkozással vagy más mun-

⁷ Sárosi Bálint: *Cigányzene...* Budapest: Gondolat, 1971. 55. o. Ezt a művet, mint a cigányzenével és a cigányzenészekkel foglalkozó, a kérdés máig legteljesebb összefoglalását ajánljuk mindenki figyelmébe.

kával, de számukra, akik évtizedek óta a cigányság „arisztokráciáját” jelentették, megalázó volt ez a helyzet. Nehezen tudták feldolgozni lelkileg, hogy környezetükben idáig úrként viselkedhettek, most segédmunkára kényszerülnek. Nagyon sokan lelkileg is belerokkantak ebbe. A felhalmozott anyagi javakat mostanára élték fel, helyzetük kilátástalanná vált. Az ezzel a stílussal foglalkozó fiatalabbak ezért utolsó lehetőségként megpróbálkoztak a tartós külföldi munkavállalással, esetleg a végleges kivándorlással. Az utóbbi egy-két évben Magyarországról kivándorló cigányok jelentős részét képezték ezek a zenészek. Célterületként azok a helyek jöhetnek szóba, ahol még mindig él egy jelentősebb, az idősebb generációhoz tartozó magyar kolónia. Nekik még igényük van a „Gyere Bodri kutyám”-ra. Lehetőségeik azonban egyre szűkebbek.

Az itthon maradók szinte csak elvétve találnak állást a számukra megszokottá vált vendéglátóhelyeken, éttermekben. Így a cigányzene legjelesebbnek tartott képviselői ebben a krízishelyzetben előre menekültek, és létrehozták a maga nemében a világon egyedülálló koncert együttest, a 100 Tagú Cigányzenekart, amellyel Párizstól Sidney-ig jelentős sikereket értek el az utóbbi másfél évtizedben.

Itt kell szólnunk a klasszikus zenét játszó cigány művészekről is. Az elmúlt évtizedekben már jó néhány művész nőtt ki a magyar cigányzenés hagyományokból. Elég csak a Kossuth-díjas cimbalomművészt, Rác Aladárt, a világhírű Liszt és Chopin játékos zongoraművészt Cziffra Györgyöt, vagy akár Kótv László hegedű-, és Banda Ede gordonkaművészt említeni. Napjainkban már egy egész fiatal csoportról beszélhetünk, akiknek szülei a verbunkosból kinőtt cigányzenével foglalkoztak, több generációra visszamenőleg, de ők már szinte kizárólag klasszikus zenét tanultak. Ez egyrészt saját indíttatásuk alapján történt, másrészt a szülők a nyolcvanas évektől kezdődően jól látták a „kávéházi” zene hanyatlását, ezért gyerekeiket – ha zenei pályára kívántak mégis lépni – szinte tiltották a cigányzenétől. Így kialakult egy zeneileg nagyon magasan képzett, fiatal cigány réteg, akiknek társadalmi státusa már egészen más, mint szüleiké. Olyan jelentős lett a fiatal, tehetséges cigány származású emberek beáramlása a klasszikus zene területére, hogy egyes megfigyelések szerint a Zeneakadémián már vannak olyan tanszakok, osztályok, ahová szinte csak roma származásúak járnak. A klasszikus zenészek között azonban erőteljes túlképzés van Magyarországon már évtizedek óta. Ezért akik nem tudnak elhelyezkedni szimfonikus zenekarnál vagy tanítani valahol – és erre egyre kisebb az esély –, azok tudatosan készülnek a külföldi karrier lehetőségére.

A hagyományos cigányzene és a klasszikus zene mellett, a zenekultúra változásához és a társadalmi elvárásokhoz igazodva a szórakoztató zene más területein is megjelentek a nagy tehetségű roma művészek. Így a világ sok részén ismert jazzmuzsikusi Szakcsi Lakatos Béla zongorista – zeneszerző, Tony Lakatos szaxofonos, Babos Gyula és Snétberger Ferenc gitáros. Pege Aladár nagybőgőművész kiváló jazzmuzsikusi, de mellette klasszikus zenész is, a Zeneakadémia tanára. A jazz mellett a populárisabb műfajokban is feltűntek romák, így az elmúlt évek magyarországi szenzációja egy roma rap-együttes, a „Fekete Vonat” volt.

Cigány népzene

Sokáig az előbbieken bemutatott „cigányzenét” – tehát a verbunkosból kialakult népies műdalt – tekintették a magyarországi romák népzenejének. Ezzel szemben stílusában is teljesen más zene ez, mint a „cigányzene”. Így a cigányok népzeneje szinte kizárólag vokális jellegű, jellemző módon nem járul hozzá hangszerkíséret, vokális kísérete a hangeffektusok széles körét felölelő szájbőgőzés. A ritmikai kíséretet pedig az ujjpattogtatás és a taps, valamint hangszerpótló használati eszközökön – kanál, vizeskanna – történő hangadás.

A többségi társadalom számára az eredeti cigány népzene megismerése csak az 1980-as évektől kezdődött el. De ekkor már egy átalakult formában, mivel erre az időre már egyre kevesebb volt az olyan hagyományőrző roma közösség, amelyben a mindennapi élet részét képezte volna a hagyományos muzsika. Az országos ismeretséget először a Kalyi Jag (Fekete Tűz) együttesnek sikerült elérnie, és a siker hatására napjainkig tartóan alakulnak hagyományőrző együttesek. A népzenei hagyományokat modernizálva, populáris elemekkel is vegyítve jelentős sikereket érnek el Magyarországon és külföldön egyaránt az ilyen együttesek, pl. az Ando Drom (Útközben), a Rományi Rotá (Cigánykerék), a Ternipe (Fiatalság), vagy az Amaro Szuno (A mi álmunk), hogy csak a legismertebbeket említsük.

Az általában oláh cigány származású, autodidakta zenészek számára elégtétel ez az egyre fokozódó ismertség és siker, hiszen a képzett, hagyományos cigányzenét játszóknak soha nem tekintették őket igazi zenészeknek. Jellemző rájuk, hogy általában nem a zenélésből élnek, hanem valamilyen vállalkozási, kereskedelmi tevékenységből. A zenéjük iránti kereslet miatt azonban egyre többük választja a megélhetésnek ezt a formáját.

Képzőművészet

A magyarországi cigány képzőművészet három évtizedes múltra tekint vissza. Az előtörténet azonban még régebben kezdődött. 1937-ben egy nyíregyházi cigányzenész, Horváth Vince – aki gyermekkorától farigcsált, az első világháború idején, olasz hadifogságban hegedűt és brácsát készített, a földbirtokosoknak lovaglópalcát faragott, majd hazatérve, szabadidejében hangszereket javított – elhatározta, hogy megpróbálkozik a szoborfaragással is. 1972-ben megkapta a Népművészet Mestere címet, sikerrel szerepelt a Magyar Naiv Művészet kiállításán, a Magyar Nemzeti Galériában, s otthonra talált a Nyíregyházi Népművészeti Stúdió faragóinak körében.

Az első alkotók a hatvanas évek végétől, a hetvenes évek elejétől kezdtek megjelenni, így a naiv és spontán expresszív alkotók és a hivatásos művészethez kapcsolódó festők, szobrászok és grafikusok is. Abban, hogy Magyarországon – más országokhoz viszonyítva – a cigány képzőművészek kivételes népes csoportja lépett fel, minden bizonnyal alapvető szerepe volt az első magyarországi kisebb részben naiv, nagyobb részben expresszív-vizionárius művészetet teremtő cigány festő, Balázs János (1905–1977) felszabadító hatásának. Balázs Salgótarjánban, a Cigánydombon élt, és remeteként, gyűjtögető életmóddal tartotta fenn magát a gépi civilizáció korszakában, ám autodidakta módon ki-

vételes műveltségre tett szert. Balázs példájával azt sugallta, hogy lehet iskolák nélkül is kiemelkedni, ha valakiben a tapasztalat önálló világgéppé rendeződött, rendelkezik belső látással és alkotó fantáziával. Az első főiskolát végzett hivatalos képzőművész pedig Péli Tamás (1948–1994), aki Budapesten végezte a képző- és iparművészeti szakközépiskolát, a képzőművészeti akadémiát pedig Hollandiában, Amszterdamban. Péli 1973-ban hazatért Magyarországra, Budapestre és a hivatásos képzőművészet irányzataihoz kapcsolódó fiatal roma festők mesterévé, bátorítójává vált.

A roma alkotók jelentkezésére ösztönző hatással volt a cigány képzőművészet iránt megnyilvánuló társadalmi érdeklődés is. Ez az érdeklődés kedvező lehetőséget teremtett a roma művészértelmisség létrejöttére, a különböző alternatívák artikulálódására és ütköztetésére. A cigány képzőművészek és a más művészeti ágak roma művelői nagyon hamar kapcsolatot teremtettek egymással, és az utóbbi évtizedekben rendszeressé vált az, hogy a cigány költők irodalmi estjét cigány képzőművészek kiállítása kíséri, a roma képzőművészek kiállításának megnyitóján pedig roma költők versei hangzanak el és roma zenei együttesek lépnek fel.

Az autodidakta cigány képzőművészek 1979-ben a kőbányai Pataky István Művelődési Központban megrendezett kiállításán tizenkét roma alkotó vett részt. 1989-ben a Néprajzi Múzeumban szervezett II. Országos Kiállításon már tizenheten szerepeltek, a 2000-ben a Pataky Művelődési Központban megrendezett III. Országos Kiállításon pedig már huszonegy művész állított ki, akik között naivak és hivatásosak, autodidakták és főiskolai tanulmányokkal rendelkezők egyaránt szerepeltek. Ám a Magyarországon tevékenykedő cigány képzőművészek száma ennél jóval nagyobb, meghaladja a harmincat.

A naiv művészet néven ismert művészeti jelenség kétféle kifejezőmódot foglal magában. Mindkettő belső látású, az egyik, a naiv tárgyias alkotásmód statikus és harmonikus, a spontán expresszív megjelenítésmód viszont mozgásos, ám itt sem a természeti hűség, az anatómiai ábrázolás a meghatározó, hanem az érzelmi, indulati kifejezés, a gondolati hangsúly alakítja a formát és a színvilágot. A spontán roma alkotók közül a legjelentékenyebb Balázs János. Bizarr képzeletű világ az övé. Festményein emberek, állatok, szörnyek, egzotikus növények, gyümölcsök zsúfolódnak egymás mellé, és hol valamiféle nehézkes erő tartja őket össze, hol pedig valamilyen titokzatos sugallatnak engedelmessé, valamiféle kataklizma örvényébe kerülve, repülnek, zuhannak egymással összekeveredve. Balázs az emberi történelmet a jó és a rossz küzdelmeként, mintegy személyes problémaként éli újra, és az alkotás kínzó viaskodássá, a feloldatlan ellentmondások, indulatok megidézésévé válik. Balázs művészete a maga nemében egyedülálló teljesítmény, a naiv, tárgyias és spontán expresszív művészet terén, nemzetközi szinten is a legnagyobbak közé tartozik.

A hetvenes években jelentkezett roma népi festőművészek közül meg kell említeni Balogh Balázs Andrást, Oláh Jolán, Orsós Teréz nevét. Az Autodidakta Cigány Képzőművészek II. Országos Kiállításán jelentkezett először festményeivel Ráczné Kalányos Gyöngyi. Eredeti figurateremtő és színtantáziájú művész, aki monumentális méretű kompozíciókat is alkot. Kosztics László népi faszobrász a hagyományos cigány szokásokat, mester-

ségeket ábrázolja, és a roma népi vallásosság témakörébe tartozó témákat is farag, s a magyarság és a cigányság történelméhez kapcsolódó szobrai is vannak. A kilencvenes években bontakoztatta ki munkásságát Kún Pál is, aki részben a hagyományos mesterségeket ábrázolja, részben a cigányság történetét, vándorlását megőrkítő festménysorozatot kezdett el. Dávid Beer (Beri Károly) az expresszív, stilizáltan realiztikus alkotásmódtól jutott el egy végsőkéig egyszerűsített, dekoratív-expresszív megjelenítésmódig, egy öntörvényű spirituális festészet megteremtéséig. Tájkompozíciói nem látvány után készült képek, hanem belső tájak, virág- és növényábrázolásai is belső lelki tartalmak kifejezői.

Mellettük jelentkeztek olyan roma képzőművészek is, akik a naivakhoz hasonlóan szintén a belső látásra hagyatkozva alkotnak, de művészetük a hivatásos képzőművészet kifejezőmódjaival rokonítható, illetve abba sorolható. Bada Márta és Dilinkó Gábor táj- és fantáziaképein a plein air alkotásmódot expresszizválja, fordítja át belső látású kifejezőmódba. Fenyvesi József portréi stilizáltan kifejezőek. A kivételesen gazdag fantáziával és mesélő kedvvel rendelkező, Ferenczy Noémi-díjjal kitüntetett Szécsi Magda íróként és grafikusművészként egyaránt jelentékeny, eredeti tehetség. Illusztrálta Baudelaire és József Attila verseit és az Énekek énekét is.

A magyarországi hivatásos cigány képzőművészet legjelentősebb egyénisége Péli Tamás. A reneszánsz, majd a barokk hagyományokra támaszkodva, sajátosan egyéni képi nyelvet teremtett, olyan figuratív művészetet, amely mitikus-szimbolikus magasságba emeli a cigányság sorsproblémáit. A cigányságnak mint népnek a történelmi útját ő fogalmazta meg először monumentális formában, a Születés című, 44 négyzetméteres kompozícióban, 1983-ban. Péli Tamás nyomán a magyarországi cigány képzőművészetben kibontakozott egy reneszánszos-barokkos inspirációjú festészet. Tanítványai közül kiemelkedik Szentandrassy István, akinek képei drámai léthelyzeteket, érzelmi állapotokat fogalmaznak meg rendkívül szuggesztíven. Munkásságának kiemelkedő része a Federico Garcia Lorca Cigányrománcok című versciklusára készített képsorozata és a Triptichon című nagyméretű kompozíciója. A nyolcvanas évek második felétől több olyan fiatal kezd meg működését, akik már programszerűen a hivatásos művészethez kapcsolódnak (Gyügyi Ödön, Ferkovics József, Oláh Zoltán, Vári Zsolt, Túró Zoltán).

Az első nemzetközi cigány képzőművészeti kiállítást Párizsban, a Conciergerie-ben szervezte meg Sandra Jayat 1985-ben, a második nemzetközi cigány képzőművészeti kiállítás helyszíne pedig Budapesten, a Néprajzi Múzeum volt. A cigány képzőművészet a szemünk előtt született meg és formálódik napjainkban is. Jól látható, hogy a magyarországi roma képzőművészet a cigány képzőművészet egészében kiemelkedő helyet foglal el. Ennek ellenére sajnálatos módon még nem jött létre önálló roma múzeum vagy képtár.

Összegzés

A cigányság kultúrájában az utóbbi harminc évben több változás történt, mint az előző századokban együttvéve. Az eltelt három évtizedben ugyanis nemcsak a hagyományos roma

kultúra újrafelfedezése történt meg, hanem olyan új művészet teremtése is, amely bekapcsolódik, integrálódik az európai kultúra, művészet folyamatába. Ezt a feladatot a század utolsó harmadában jelentkező cigány értelmiség, elsősorban a roma művész értelmiség végezte el. Ez a három évtized rendkívül felgyorsult fejlődést eredményezett, elindítva a cigányság kulturális integrálódását az európai kultúrába.

Péli Tamás, az első hivatásos képzőművész, nagyon pontosan és szemléletesen fogalmazza meg ennek a kultúrateremtésnek a jelentőségét: „Tulajdonképpen arra gondolok, hogy a cigányság Magyarországon hiába él itt 700 esztendeje, most kezd megszületni. Amíg az értelmisége nem jelent meg, legyen az bár egy kis szellemi elit, amely megvalósítja ezt a népet, megírja a történetét, lejegyzí dalait, megfesti a történetüket, megformálja az üzeneteket, és beviszi őket a kultúra világába, az örökkévalóságba, addig – ez minden más népnél is így van – nem válhat egyenrangúvá a népek közösségében.”

9. KORMÁNYZATI, POLITIKAI TÖREKVÉSEK

A rendszerváltás után az első demokratikusan megválasztott parlament és kormány azonnal szembesült az évtizedek óta háttérbe szorított kisebbségi kérdés, ezen belül a romák megoldatlan gondjaival, az azonnali cselekvés szükségességével. Így az elmúlt tíz év történéseit két nagy szakaszra bonthatjuk: 1990-től 1995-ig az egész *jogszabályi és intézményi* háttér újragondolása, jogszabályalkotás útján történő át- és kialakítása volt napirenden. 1995-től pedig megjelentek az első olyan *kormányzati programok*, amelyek a cigányság helyzetének jobbítása érdekében születtek. Tovább nem is lehetett halogatni az állami szerepvállalást, mivel a rendszerváltás az egész magyar társadalom anyagi helyzetét megváltoztatta. Kinyílt a szociális olló, a gazdasági szerkezet átalakulása, a privatizáció következtében jelentős tömegek váltak munkanélkülivé. A 90-es években felgyorsuló modernizáció, az új gazdasági körülmények által teremtett világ legnagyobb vesztesei Magyarországon a 2 millió szegényen belül a *romák*, akik a 10 milliós lakosság mintegy 5%-át jelentik. Megfogyatkozott a szolidaritás, felerősödött az intolerancia, a más gondjai iránti közömbösség. A megjelenő, majd megerősödő – és gyakran legitim politikai erők oldalvizen hajózó – szélsőjobb, fasisztoid csoportosulások támadásainak elsődleges célpontjává a magyarországi cigányok váltak. Rendszeresen történtek szervezett, csoportos bántalmazások. Az indulatok elszabadulásától tartva a politikai döntéshozók is felismerték, hogy speciális, a romák társadalmi integrációját elősegítő állami segítség nélkül nincs esély a helyzet kezelésére.

Jogalkotás és új intézmények

Rögtön 1990-ben új, országos hatáskörű intézmény jött létre: a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal (NEKH). Elsődleges feladata a mindenkori kormány kisebbségpolitikai döntéseinek előkészítése, a kisebbségi politika elvi megalapozása és koordinációja lett. Emellett feladata a kisebbségek helyzetének folyamatos figyelemmel kísérése, elemzések készítése, valamint a kapcsolattartás a kisebbségek képviselőivel. Az 1990-es évek közepétől pedig döntő szerepet vállalt a cigányságot érintő rövid és középtávú programok kidolgozásában, jelenleg a hosszú távú stratégiai programot készíti elő. Jelentős előrelépésnek értékelte mindenki, hogy a Hivatalon belül 1998-tól külön elnökhelyettes koordinálja a roma ügyeket. Az a szervezeti átalakítás viszont, amely 1998-tól a Miniszterelnöki Hivaltól az Igazságügyi Minisztérium alá rendelte a NEKH-t, rengeteg bírálatot kapott. Különösen a cigányság képviselői érezték úgy, hogy ezzel gyengül a Hivatal érdekérvényesítő képessége, és nem tartották szerencsésnek azt sem, hogy a börtönügy és más igazságszolgáltatási tevékenység mellé rendeljék a cigányság helyzetével is foglalkozó intézményt. Összességében mindenki szükségesnek ítéli a NEKH tevékenységét, de a Hivatal jelenle-

gi helye a kormányzati struktúrában, illetve az államigazgatásban eleve behatárolja és szűkre szabja lehetőségeit. A kormányzati munkában, illetve struktúrában a romák helyzetének kezelésére erősíteni kell a Hivatal koordinációs szerepkörét. A koordinációs szerepkört viszont csak sokkal erősebb kompetenciákkal lehet betölteni. Ellenkező esetben a kormánystruktúrán tulajdonképpen kívül álló Hivatalra lehet ugyan hárítani a felelősséget konfliktusos helyzetek esetében, a Hivatal különböző szintű vezetőit le is lehet cserélni, de a probléma kezelésében a kormányzati, illetve költségvetési források hatékony és ellenőrizhető felhasználásában nem történik előrelépés. Látni kell ugyanis, hogy a jelenlegi helyzetben ilyen módon a kormány egyszerűen áthárítja a felelősséget egy, tulajdonképpen a kormányzati struktúrán kívül álló, megfelelő kompetenciákkal nem rendelkező intézményre, illetve annak munkatársaira. Jelentős előrelépést jelenthetne, ha a kormányzati struktúrába szervesen illeszkedne a roma kérdéskör kezelése, nem pedig többszörös áttételen keresztül. Természetesen ez politikai döntés kérdése. Egy, a kormányzati munkában közvetlenül, a kormányzati struktúrában elhelyezkedő modell kialakítása részben kifejezné a probléma fontosságát, tudomásul vételét, ugyanakkor megteremtené a hatékonyság feltételeit.

A rendszerváltás után a kisebbségeket érintő jogalkotás legfontosabb eleme, a további előrelépést és intézményi kereteket megalapozó jogszabály a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló *1993. évi LXXVII. törvény*, amelyet az akkori parlament 96%-os többséggel fogadott el. Fontos lépés volt, mivel a cigányságot először ismerték el hazánkban jogilag is kisebbségnek. Európában egyedülálló módon a *törvény deklarálja az egyéneket és a közösségeket egyaránt megillető kisebbségi jogokat is*. Ez azért fontos, mivel így olyan lehetőségeket is biztosít a kisebbségeknek, amelyek alapján a szervezetalakítás, kisebbségi önkormányzatok létrehozása, vagy akár területi szervezeti egység (autonómia) is elképzelhető. A kisebbséghez tartozás kérdését a törvény az önbevallás intézményével oldja meg. Ez az elv biztosítja a lehetőséget az identitás megvallására, de jó néhány problémát okozott az elmúlt években. Elég csak a legutóbbi kisebbségi önkormányzati választások (1998) alkalmával előforduló ún. „kakukkfióka” néven elhíresült esetekre utalni, amikor valaki olyan kisebbségi önkormányzat képviselője lett, amelyhez származásának bizonyítottan nincs köze. Az ilyen visszaélések elkerülése végett már évek óta szorgalmazzák a kisebbségi szervezetek, hogy a kisebbségi önkormányzati választásokat ne a helyi önkormányzati testületek megválasztásával egy napon tartsák, a jelöltséget valamilyen kisebbségi szervezet tagságához kössék. Másik probléma, hogy a választásoknál nemcsak az adott etnikum tagjai szavazhatnak jelöltjeikre, hanem bárki a többségi társadalomból, ezzel döntő módon befolyásolva vagy megváltoztatva az adott kisebbségen belüli erőviszonyokat, a többségnek tetsző kisebbségi jelöltek megválasztásával. Fontos még megemlíteni, hogy rendelkezés található a törvényben a közszolgálati médiumokban készíthető műsorokról, az elismert kisebbségi nyelvekről, művelődési intézmények kialakításának lehetőségéről, a neveléshez, oktatáshoz való jog alapjairól, valamint, a kisebbségek országgyűlési képviselői jogáról, és a kisebbségi jogok országgyűlési biztosának intézményéről is.

Nem hallgathatjuk azonban el a hiányosságokat sem. Ezek között elsődleges: a szankciók hiánya. Hiába vannak megfogalmazva az országgyűlési képviselő, a tilalmazott magatartások, ha ezek realizálásához, illetve megsértéséhez, elmulasztásához nem kapcsolódnak jogkövetkezmények, és ezek hiányát más jogszabályok sem pótolják. A cigányság szempontjából aggályos rész a 45.§ (2) bekezdése, amely – részletezés nélkül – sajátos oktatási feltételek teremtésére ad lehetőséget. Ez egy rossz értelmezéssel forrása lehet a nem kívánt oktatási szegregációs jelenségeknek. Harmadrészt: a törvény nem biztosítja a kisebbségi önkormányzatok sikeres működésének anyagi feltételeit. Az állami normatíva mellett a többszörös finanszírozás (települési önkormányzatok kiegészítő támogatása, pályázatok) esetleges, átláthatatlan, így hosszú távra igen nehéz tervezni. Ily módon a gyakran súlyos nehézségekkel, forráshiánnyal küzdő települési önkormányzatoknak kiszolgáltatott testületek jönnek létre.

Fontos, hogy a cigányságnak nincs anyaországa sem, ahonnan erkölcsi és anyagi támogatást kaphatna. Az anyagi lehetőségek szűkös volta a sikeres működést veszélyezteti, különösen akkor, ha felelősségteljesen kívánják ellátni a törvényben is megfogalmazott feladatokat, vagy élni kívánnak az ugyancsak ott megfogalmazott lehetőségekkel. A jelenleg is zajló törvénymódosítási viták alapján előremutató változások várhatók. Kompromisszumos javaslattal valószínűleg országgyűlési képviselőhöz jutnak a kisebbségek, de ennek formáját és módját illetően még nem született végleges megállapodás. Helyes irányba változik a kifogásolt 45.§ (2) bekezdés is. Az anyagi finanszírozás szabályozásáról és a szankciórendszer kidolgozásáról azonban nincs tudomásunk.

További fontos jogszabályok is születtek, amelyek közvetlenül érintik a magyarországi cigányság helyzetét. Így a *közoktatásról szóló 1993. évi LXXIX. törvény 1996 évi módosítása*, amely rögzítette az országos és helyi kisebbségi önkormányzatok számára azokat a lehetőségeket, amelyek közoktatási intézmények alapítására és fenntartására vonatkoznak. A 32/1997. MKM. rendelet a nemzeti és etnikai kisebbségek óvodai nevelésének és iskolai oktatásának irányelveiről rendelkezik, és fő feladatának tekinti a gyermekek életkori sajátosságainak és egyéni fejlettségének megfelelő nevelés-oktatás alapelveinek a kialakítását, segíti a kisebbség nyelvének és kultúrájának megismerését és elsajátítását, a kulturális hagyományok átörökítését és fejlesztését. Részletesen ismerteti a lehetséges oktatási formákat és a hozzájuk kapcsolódó követelményrendszert. A rendszer bonyolultsága miatt azonban sok helyen, önkormányzatoknál, iskolákban, nincsenek tisztában az egyes formák alkalmazásának lehetőségeivel, gyakran keverednek az egyes oktatási formák, és még gyakrabban felejtkeznek el a szülői kérésről-beleegyezésről.

A cigányság esetében rendkívüli fontosságú jogszabály lett a *nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosáról szóló 1993. évi LIX. törvény*. A kisebbségi ombudsman alkotmányban is megfogalmazott feladata, hogy az alkotmányos jogokkal kapcsolatban tudomására jutott visszasságokat vizsgálja vagy vizsgálta, és orvoslásuk érdekében általános vagy egyedi intézkedéseket kezdeményezzen. Az elmúlt évek eseményeiből és az ombudsman beszámolóiból az a következtetés vonható le, hogy az intéz-

mény létrehozása elengedhetetlenül szükséges volt. Tevékenysége nélkülözhetetlen a jogállami keretek között. A feltárt visszasságok megszüntetése érdekében azonban csak szűk körű lehetőségei vannak. Az ajánlás és a kezdeményezés gyakran nem éri el célját, a nyilvánossághoz fordulás pedig a cigányság esetében nem mindig éri el a kívánt hatást. Hatáskörének bővítése feltétlenül szükséges lenne.

Az 1121/1995. (XII.7.) Korm. határozat a Magyarországi Cigányokért Közalapítvány létrehozásáról intézkedik, amelynek céljaként az esélyegyenlőtlenségek csökkentését nevezi meg.

Középtávú intézkedéscsomagok

Az 1120/1995. (XII.7.) Korm. határozat az első jelentősebb kormányintézkedés, amely már kifejezetten a cigányság egyre inkább ellehetetlenülő helyzetére kereste a megoldást. Ennek érdekében, első lépésként a minisztériumok és az országos hatáskörű szervek munkájának összehangolására Cigányügyi Koordinációs Tanácsot hozott létre, a cigányság problémáinak kezelésére és társadalmi integrációjának elősegítése érdekében. Deklarált feladatai között megtalálható a közép- és hosszú távú program kidolgozásának, az esélyegyenlőtlenség csökkentésének az igénye. Szorosan kapcsolódik hozzá az 1125/1995. (XII.12.) Korm. határozat, amely a cigányság helyzetével kapcsolatos, legsürgetőbb feladatokkal foglalkozó dokumentum. Felismerve a sürgető állami feladatvállalást, meghatározott területeken cselekvési programok kidolgozását írja elő a szaktárcák számára.

Ezekre az 1995-ös határozatokra épül az első középtávú intézkedéscsomag [1093/1997. (VII.29.) Korm. határozat], amely széleskörűen igyekszik felmérni és meghatározni a cigányság társadalmi integrációjához szükséges feladatokat. Első részében az 1997–98-ban megvalósítandó intézkedéseket tartalmazza.

Így az oktatás-művelődés területén megfogalmazásra került a tandíjrendszer és a gyermekvédelmi támogatás továbbfejlesztésének és hatékonyságának sürgető szükségzerűsége, az oktatási szegregáció megakadályozása, regionális tehetség gondozó programok (pl. Gandhi Gimnázium és Kollégium) továbbfejlesztése, hálózatuk bővítése, tehetség gondozó kollégiumok létrehozása. A foglalkoztatás területén a cigánytelepek felszámolása, a foglalkoztatási programok kialakítása és a működők továbbfejlesztése, a cigány tanulóknak a szakképzési rendszerbe történő integrálása, föld- és állattenyésztési programok megvalósítása került be célként. Szociális területen válságkezelő vis maior-keret létrehozását irányozta elő. A térségi programok területén komplex válságkezelő programok végrehajtását jelöli meg olyan településeken, ahol a lakónépességben belül jelentős részarányt képviselnek a halmozottan hátrányos helyzetű rétegek, így a cigányság is. A diszkriminációellenes programok tekintetében szükségesnek tarja felmérni az esetleges további jogszabályok szükségességét, fontosnak ítéli a rendőrképzésbe beépíteni a cigányságra vonatkozó ismereteket. Kommunikációs területen pedig a cigányság élethelyzetének fejlesztéséhez kapcsolódó PR-tevékenység kidolgozásának szükségessége jelenik meg. Az intézkedés-

csomag második részében a később meghatározandó feladatok irányelveit rögzíti a határozat. Így szól a cigány tanulók felsőoktatási tanulmányainak elősegítéséről, kulturális intézmények szükségességéről, a kisebbségi önkormányzatok szerepéről a munkanélküliség leküzdésében, a cigányság egészségügyi állapotának javítása érdekében a szűrő-gondozó hálózat kiterjesztéséről, a konfliktuskezelés érdekében a jogvédő irodák támogatásáról, a közszolgálati médiumokban szükséges reális cigánykép kialakításáról.

Az 1998-ban hivatalba lépő új kormány szükségesnek tartotta a középtávú intézkedéscsomag átdolgozását. Az 1047/1999. (V.5.) Korm. határozatban megfogalmazottak alapvetően az 1997-es célokat követik, de prioritást kaptak az oktatásra, kultúrára vonatkozó feladatok. Így jelenleg az oktatás tekintetében az alapfokú oktatásban a tartalmi fejlesztés (rendszeres óvodába járás és a mulasztások csökkentése mellett), a közép- és felsőfokú oktatásban pedig a lemorzsolódás megelőzése (kollégiumok, ösztöndíjak) a kitűzött cél. A kultúra vonatkozásában a csoportszerveződéshez kapcsolódó közművelődési intézményrendszer fejlesztése, szakemberek továbbképzése, szakanyagok elkészítése, a foglalkoztatás területén pedig a tartós és pályakezdő munkanélküliek segítése, közmunka és közhasznú programok szervezése, valamint szociális földprogram kidolgozása került megfogalmazásra. A diszkriminációellenes programok esetében nagyobb figyelmet kell fordítani a hatályos jogszabályok érvényesülésére, a kommunikációs stratégiában pedig el kell magyarázni a többségi társadalomnak, hogy miért is van egyáltalán szükség a cigányokkal foglalkozó programra.

A középtávú intézkedéscsomag sikeres megvalósításának érdekében az új kormány szükségesnek tartotta az irányító szervezet megváltoztatását is, így az 1048/1999. (V.5.) Korm. határozatban a Cigányügyi Koordinációs Tanácsot megszüntette, és helyette Cigányügyi Tárcaközi Bizottságot hozott létre. Előrelépés, hogy az új fórum albizottságokat alakíthat, meghívás alapján tanácskozási joggal cigány társadalmi szervezetek képviselői is részt vehetnek az évente legalább négy ülésen, valamint állandó meghívott a kisebbségi jogok országgyűlési biztosa, a Magyarországi Cigányokért és a Gandhi Közalapítvány elnöke is.

A hosszú távú stratégiai program⁸

Az elmúlt évek tapasztalatai alapján a politikai döntéshozók számára is nyilvánvalóvá vált, hogy a jelenlegi magyar kisebbségvédelmi rendszer elfogadható színvonalú ugyan, de a cigányság problémáinak megoldása érdekében nem elegendő: kiegészítő állami intézkedésekre is szükség van. A változásokra azonban csak egy előrelátó, hosszú távú stratégia kidolgozása és következetes végrehajtása esetén van remény. A rövid és középtávú programok megvalósulásának eredményeit vizsgálva látható, hogy az eddigi törekvések ugyan

⁸ A készülő programot – mivel írásos dokumentum még nem áll rendelkezésünkre – Dr. Varjú Gabriella, a NEKH romaügyekért felelős elnökhelyettesének előadása alapján ismertetjük, amely az Európa Tanács Cigányügyi Szakértői Bizottságának közmegehallgatásán, 2000. október 31-én, Budapesten hangzott el.

jók, de a cigányság élethelyzete nem javult, inkább romlott az elmúlt években. Ennek okaiként a romák régóta rossz életkörülményeit és Magyarország szűkös gazdasági lehetőségeit lehet megnevezni. A cigányszervezetek képviselői és független szakértők legalább ilyen fontos okoknak tartják a kormányzati cigánypolitika hiányosságait és átgondolatlan-ságát, valamint azt, hogy több – nem a romákkal foglalkozó – új jogszabály egyes területeken (gyermekvédelem, szociálpolitika, családi adókedvezmények), eleve hátrányosabb helyzetbe hozza a cigányokat, mint néhány évvel ezelőtt voltak.

Hasonlóan sok vita van a *romákra fordított anyagi eszközök felhasználásának* kérdésében is. Kimutatások szerint a *2000. évben* a középtávú programban megfogalmazott célok megvalósítására *a költségvetés 4,85 milliárd forintot*, egyéb kisebbségi feladatokra 2,2 milliárd forintot, összességében több mint 7 milliárd forintot *különített el*. A probléma azonban az, hogy *ez az összeg el van osztva az egyes szaktárcák költségvetési keretébe*, és tényleges felhasználásának, romákra fordításának ellenőrzésére nincsenek kidolgozott módszerek, lehetőségek, különösen a cigány szervezetek képviselőinek. Az ilyen átláthatatlan helyzetek akadályozzák a program sikeres megvalósulását, pedig egy hosszú távú stratégiának ez alapfeltétele.

Az eddigi programok megvalósulásának hiányosságai és hibáinak számbavétele után a hosszú távú stratégia célként a magyarországi cigányság *társadalmi és gazdasági integrációját* tűzi ki, a romák *identitásának megőrzése* mellett. Megfogalmazódik még célként a munkahelyteremtés és a romák egyenrangú *társadalmi-politikai szerepvállalásának* elősegítése is.

A program *alapelvek* megfogalmazásán keresztül kíván útmutatást nyújtani a cigányság lehetetlen helyzetének megváltoztatása érdekében. Így megtalálható benne a társadalmi szolidaritás és feladatvállalás, a partnerség (cigány részvétel), a szubszidiaritás és decentralizáció (helyi problémák helyben történő megoldása), valamint a cigány kultúra értékei megőrzésének, ápolásának szükségessége. Szintén alapelvként szerepel a hátrányos megkülönböztetést tilalmazó jogi keretek szükséges továbbfejlesztése, a nyilvánosság és átláthatóság, valamint a kérdés komplex, sokdimenziós megközelítésének igénye. A program megvalósulásának anyagi feltételeként és a finanszírozás folyamatos fenntarthatósága érdekében az elkülönített, nagyobb *forráskoncentrációt* tartja szükségesnek. A tervezet fontos célkitűzése az *ellenőrző (monitoring) tevékenység* kialakítása és következetes érvényesítése. A romák életkörülményeinek tényleges javítása érdekében két ágazati prioritás kerül meghatározásra: az oktatás és a foglalkoztatás feltételeinek javítása a családok önfenntartó képességének erősítése érdekében. Érdekes eleme a programnak az ágazatokon átívelő, ún. *horizontális prioritások* megfogalmazása, úgymint a társadalmi-politikai kirekesztés megakadályozása és a romák szerepvállalásának erősítése.

A tervek szerint az elkészült hosszú távú stratégiai programot széleskörű társadalmi vitára bocsátják, ahol minden érdekelt elmondhatja véleményét, ezzel is elősegítve az esetleges hibák kiküszöbölését. A cigányszervezetek képviselői között máris fogalmazódnak azok a vélemények, amelyek szerint ismét csak egy általánosságban mozgó, alapelveket

tartalmazó programról van szó, tényleges módszereket nem tartalmaz a súlyos helyzet megváltoztatása érdekében. Valószínűsíthető, hogy éles vitára kell felkészülni a program végleges elfogadása előtt. Abban azonban mindenki egyetért, hogy – bevonva a roma és nem roma lakosságot egyaránt – a legnagyobb felelősséget az államnak kell vállalnia, hiszen a feltételrendszerek formálása az ő kezében van, és a magyarországi cigányság életkörülményeinek megváltoztatására csak az Európai Unió szilárd támogatásával van remény.

10. AJÁNLÁSOK

- 1) Tartós munkanélküliek alkalmazása esetén az állam a költségvetés terhére vállalja át a tb-járulékokat.
- 2) Tartós munkanélküliek alkalmazása esetén a vállalatok fizethessenek egy éven át a minimális munkabérenél 20 százalékkal kevesebbet.
- 3) A fenti két rendszabály bevezetését javasoljuk azoknál a 17. vagy 18. életévüket betöltő fiataloknál, akik még nem helyezkedtek el, nincs szakképzettségük, és nincs magasabb iskolai végzettségük az általános iskola 8. osztályánál.
- 4) Az állam javasolja azoknak a településeknek, amelyekben jelentős a romák száma vagy aránya, hogy az óvodákban alkalmazzanak roma dajkákat és segédszemélyzetet, és roma munkaerők alkalmazása esetén vállalja át a járulékok egy részét.
- 5) Tegyen ugyanilyen ajánlást és vállalást az állam a nevelési tanácsadók és a családsegítő központok vonatkozásában.
- 6) Bővítsé ki az állam az Autonómia Alapítvánnyal kötött szerződés és együttműködés kereteit.
- 7) A munkahelyek teremtésére alkalmas foglalkoztatási, regionális támogatási és területfejlesztési alapokat olyan községekben kell összpontosítani, amelyekben a munkanélküliség rátája magasabb, mint egy előre rögzített, igen magas érték.
- 8) A Népjóléti Minisztérium által 1994-ben megállapított szociális fejkvóta legmagasabb összegére kijelölt 64 kistépülés teljes körű rehabilitációjára programot kell indítani, hiszen nem lehet mindenhol addig várni, amíg a gilvánfaihoz hasonló állapotok alakulnak ki. A programnak ki kell terjednie a munkanélküliség kezelésére, értelmiségi állások létrehozására, a civil társadalom és az egyházak tevékenységének élénkítésére, a továbbtanulási arányok látványos javítására.
- 9) Kemény István–Havas Gábor–Kertesi Gábor 1994-ben született ajánlásainak megfelelően célszerű volna továbbtanulási támogatást biztosítani azoknak a családoknak, ahol a szülők egyikének sincs 8 általánosnál magasabb végzettsége, legalább az egyik szülő munkanélküli, és legalább egy gyerek közép- vagy felsőfokú tanulmányokat folytat. A továbbtanulási támogatást differenciálni kell tanulmányi eredmény és lakóhely szerint a Népjóléti Minisztérium által 1993-ban kidolgozott szociális fejkvóta ismerveinek megfelelően.
- 10) Utólagos egyszeres fejkvótát kell biztosítani minden, a fenti kritériumoknak megfelelő gyerek után azoknak az általános iskoláknak négy éven át, ahonnan érettségit adó, illetve azoknak a középiskoláknak és középiskolai kollégiumoknak négy éven át, ahonnan felsőfokú tanintézetbe felvételt nyertek. A négyéves utólagos fejkvóta kellő finanszírozási biztonságot és motivációt jelentene hosszú távú pedagógiai erőfeszítések megtételére.
- 11) Kommunikációs tréningeket kell szervezni a cigánysággal érintkező vidéki értelmiség, a helyi cigány vezetők, az érintett cigány lakosok és külföldi munkatársak, polgárjogi aktivisták részvételével. Például mezőgazdászok, falusi cigányok és fejlődő országokban dolgozó mezőgazdasági szakemberek, továbbá védőnők, betegjogi aktivisták, orvosok és cigány páciensek, avagy falusi jegyzők, emberi jogi ügyvédek, kisebbségi önkormányzati tagok és európai jogvédő szervezetek részvételével.
- 12) Az egyetemeken, főiskolákon tanítani kell a hátrányos helyzetű és cigány csoportok életmódjával kapcsolatos szociológiai, antropológiai ismereteket, cigány nyelvet. Meg-

felelő akkreditáció után az e tárgykörben szerzett kreditekkel, nyelvvizsgával ellátott diplomákra állami fizetés-kiegészítést kell fizetni a Népjóléti Minisztérium által 1993-ban kidolgozott szociális fejkvóta ismerveinek szerinti leszakadó településeken minden értelmiségi állásban.

13) Mozgó pályaválasztási, továbbtanulási és animációs szolgálatokat kell létrehozni az ország húsz iskolavárosában. E szolgálatokat a felmutatott továbbtanulási eredmények arányában kell finanszírozni.

14) A romák egészségének tartós javulását csak életkörülményeik rohamos, pozitív irányú változása idézheti elő. Ez azonban nem mentesíti a mindenkorai Kormányt a szükséges lépések megtétele alól az egészségügy területén.

15) Komoly, reprezentatív kutatások megkezdése nem halogatható tovább a romák egészségi helyzetének megismerése érdekében. Ezek eredményeire építve célzott preventív programok indulhatnak.

16) Csökkenteni kell az egészségügyi intézmények és dolgozók, illetve a cigányok közötti szakadékot, minden eszközzel elő kell segíteni a két fél közötti párbeszédet.

17) Valós tartalommal kell megtölteni a közgyógyellátás intézményét, rászorulóknak ne maradhassanak gyógyszerek nélkül.

18) Több figyelmet kell fordítani arra, hogy a romák is részt vegyenek a szűrés szűrővizsgálatokon.

19) Valódi telep-felszámolási programra van szükség, ezzel is csökkentve a romákat fenyegető környezeti kockázatokat.

20) A születés körüli halálozás és a koraszülések számának csökkentése érdekében hozzá kell segíteni a nőket, hogy lehetőségük és szándékuk szerint minél később szüljenek. A szexuális felvilágosítás és az önkéntesen vállalt fogamzásgátlás rászorultsági alapon történő támogatására komoly igény van.

21) Javítani kell a gyermekétkeztetés színvonalán.

22) Meg kell teremteni annak lehetőségét, hogy a nem kötelező, ezért térítéses védőoltásokhoz, vitaminokhoz a veszélyeztetett és szegény romák is ingyenesen hozzájussanak.

23) Kampányt kell indítani a dohányzás csökkentésére.

24) Fel kell tárnai, és határozottan ki kell állni az egészségügyi diszkriminációval szemben, meg kell teremteni ennek intézményi feltételeit.

25) Nagyobb intézményekben meg kell teremteni a nem magyar anyanyelvű cigányok betegjótékoztatásának feltételeit.

26) Meg kell teremteni annak feltételeit, hogy a beteg (különösen tbc-s) cigányoknak kényszerűségből ne kelljen idő előtt elhagyniuk a gyógykezelő intézeteket.

27) Szükséges lenne, hogy szülessen egy diszkriminációellenes törvény. Ebben a törvényben egyrészt egybe kellene gyűjteni az elszórtan fellelhető jogszabályi rendelkezéseket, továbbá minden olyan diszkriminációs cselekmény leírását, amely az életben előfordul, vagy előfordulhat. Pontosabban meg kell fogalmazni, hogy mi tekinthető diszkriminációnak a munkajog, a polgári jog, az államigazgatás vagy más jogterületen. Elkészítésekor figyelembe kell venni a nemzetközi jogszabályok által előírtakat, valamint azoknak az országoknak a tapasztalatait is, ahol már évtizedek óta létezik ilyen kódex, és ilyen gyakorlat.

28) Szükséges lenne, hogy létrejöjjön Magyarországon egy olyan hivatal, amelyhez bárki fordulhatna, akit diszkrimináció ért. Ez a hivatal vizsgálatokat végezne, szükség esetén feljelentéseket tenne, kártérítési pereket indítana és természetesen a képviselőket is ellátna.

Az Államnak ugyanis diszkriminációmentes társadalom működését kell elősegítenie, ha ezt megsértik, akkor magának az államnak is fel kell lépnie az ilyen jelenségek ellen. Jelenleg az Állam ilyen jellegű igényt csak büntetőjogi úton érvényesít a rendőrség, az ügyészség, a bíróság útján, de például polgári jogi úton egyetlen állami szerv sem képviselheti a sértetteket. Megoldás lehetne e vonatkozásban rövid távon, hogyha jogszabály-módosítás folytán az ombudsmanoknak adna a törvény perindítási és képviseleti jogosultságot. Jelentős előrelépés lenne az is, ha az általános ombudsman által javasolt közvédői intézmény létrejönne.

29) Szükséges olyan ombudsmani státusz létrehozása, amelynek feladata lenne a rendőrség, az ügyészség, a bíróság és a rendészeti szervek munkájának figyelemmel kísérése, ugyanúgy, mint a jelenleg már működő ombudsmanoknak.

30) A magyarországi romák médiaképétől elválaszthatatlan kérdés az, hogy a közbeszédben mennyire legitimek a cigányellenes előítéletek. A kormánynak újra és újra világossá kell tennie: a közbeszédben minden nyílt vagy burkolt cigányellenes kitélt elfogadhatatlannak tart.

31) Ahhoz, hogy mind a kisebbségi média súlya erősödjön, mind a többségi média romaképe kiegyensúlyozottabbá váljon a jövőben, a kisebbségi média támogatása során elengedhetetlen azoknak a szempontoknak az érvényesítése, amelyek hosszabb távon lehetővé teszik képzett roma újságírók megjelenését mind a roma, mind a többségi médiában. A kormányzat ezen a területen akár a roma újságíróképzés támogatásával is elősegíthetné a jelenleginél nagyobb számú roma újságíró megjelenését a médiában.

32) A tapasztalatok azt mutatják, hogy magyarországi cigánysághoz nem jutnak el a mindennapjaikat érintő legegyszerűbb információk. Ezeknek az eljuttatásáért nem utolsósorban az a többségi intézményrendszer is felelős, amely nagyobb részének információs feladatai is vannak a célközönséggel szemben. Ezen intézményeknek az információk szétsugárzásában való hangsúlyosabb szerepvállalása nélkül nem várható, hogy a roma közösségek a jelenleginél nagyobb mértékben éljenek a kormányzat és a különböző más szervek által nyújtott lehetőségekkel, de az sem, hogy csökkenjen e közösségek gyakran tapasztalható bizalmatlansága a többségi intézményekkel szemben.

33) Felmérések azt bizonyítják, hogy a néhány éve kiépült kisebbségi önkormányzati rendszer nem képes maradéktalanul ellátni a roma közösségek érdekképviseletét, informálását, és a helyi politika alakításában betölteni hivatott szerepét. A kisebbségi önkormányzatok számára szervezett képzési programok és információval való folyamatos ellátásuk olyan feladat, amelyen keresztül a kormányzat nemcsak a kisebbségi önkormányzati rendszert tehetné hatékonyabbá, hanem a cigány közösségek információs hiányait is csökkenthetné.

34) A kisebbségi média támogatóinak hosszabb távon is biztonságot nyújtó támogatási formákat kellene kidolgozniuk, ám ugyanilyen fontos lenne olyan ösztönző rendszer kialakítása, amely a kisebbségi médiumokat érdekelttbbé teszi olvasótáboruk növelésében. Az ORTT-nek a jövőben nagyobb hangsúlyt kellene helyeznie annak vizsgálatára, hogy a kisebbségi műsorok valóban sugárzásra kerülnek-e a helyi elektronikus médiumokban, de akár annak feltérképezését is támogathatná, hogy e műsorok milyen mértékben nyerik el a roma célközönség tetszését. Ugyanakkor érdemes lenne megvizsgálni, hogy az ORTT tudja-e valóban visszatartó erejű szankciókkal sújtani azokat a műsorokat, amelyek gyűlöletkeltésre alkalmasak vagy sértik egyes csoportok méltóságát.

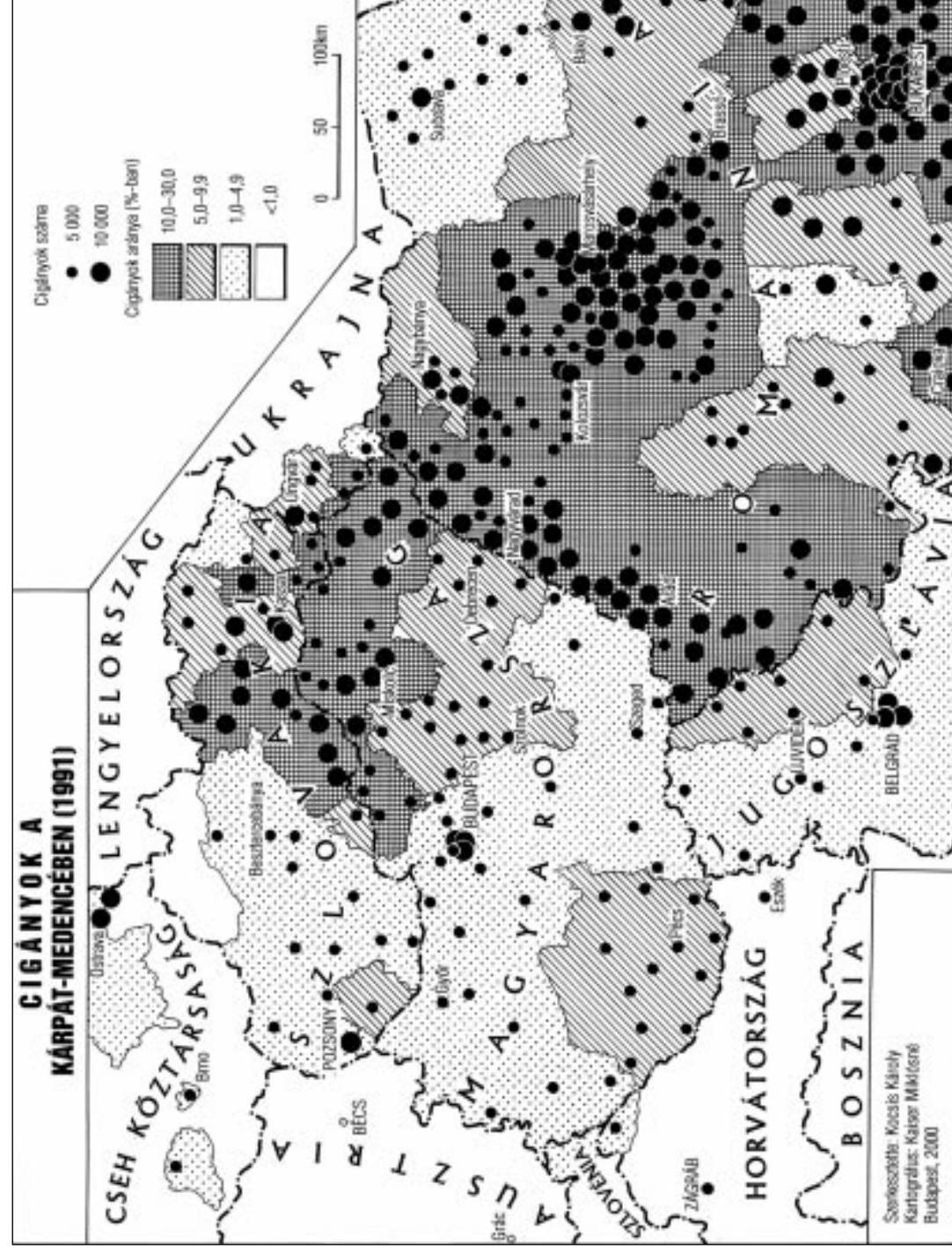
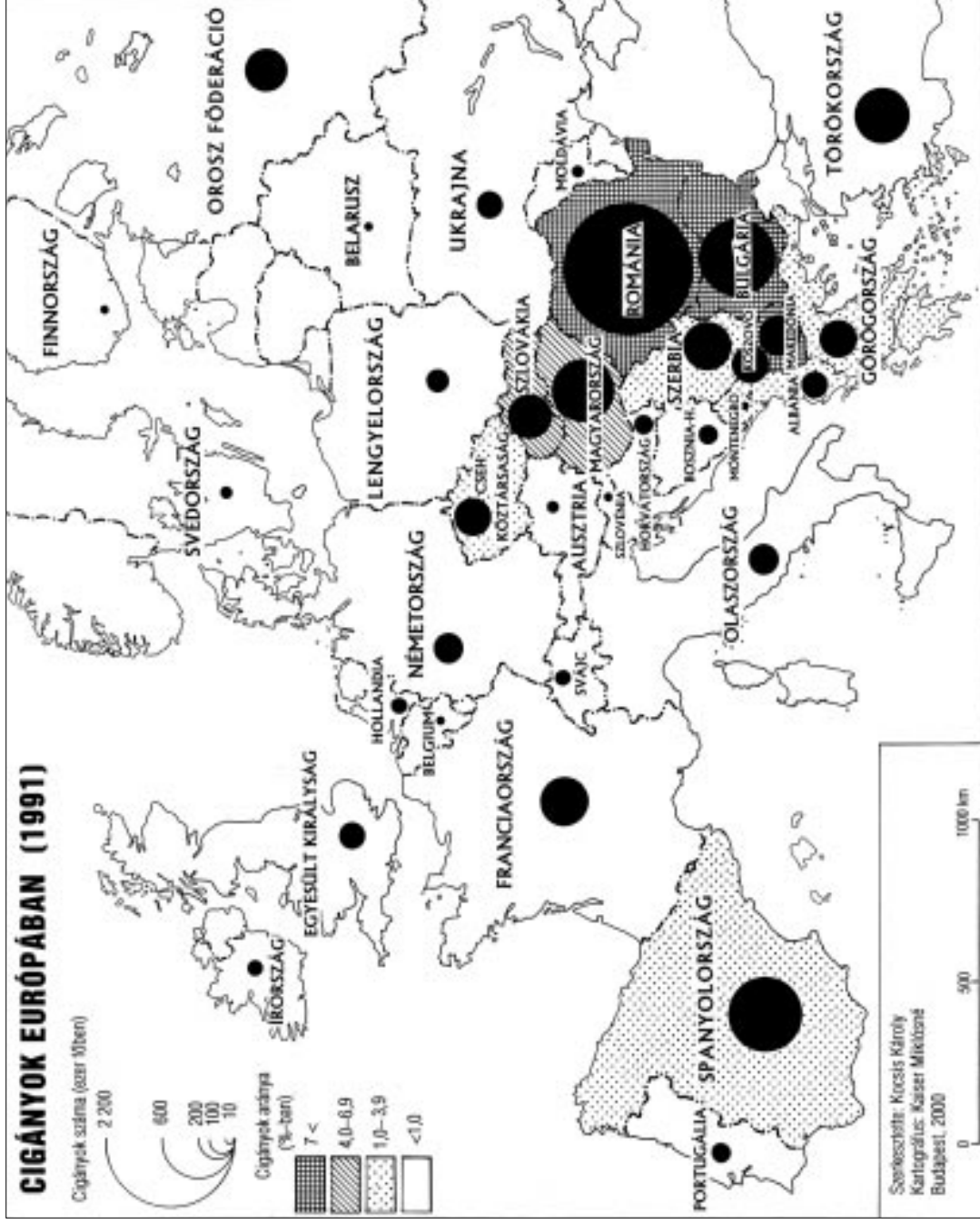
MELLÉKLETEK

I. JOGSZABÁLYOK

A kisebbségekkel – így a cigánysággal is – foglalkozó, vagy a diszkrimináció tilalmát deklaráló legfontosabb jogszabályok

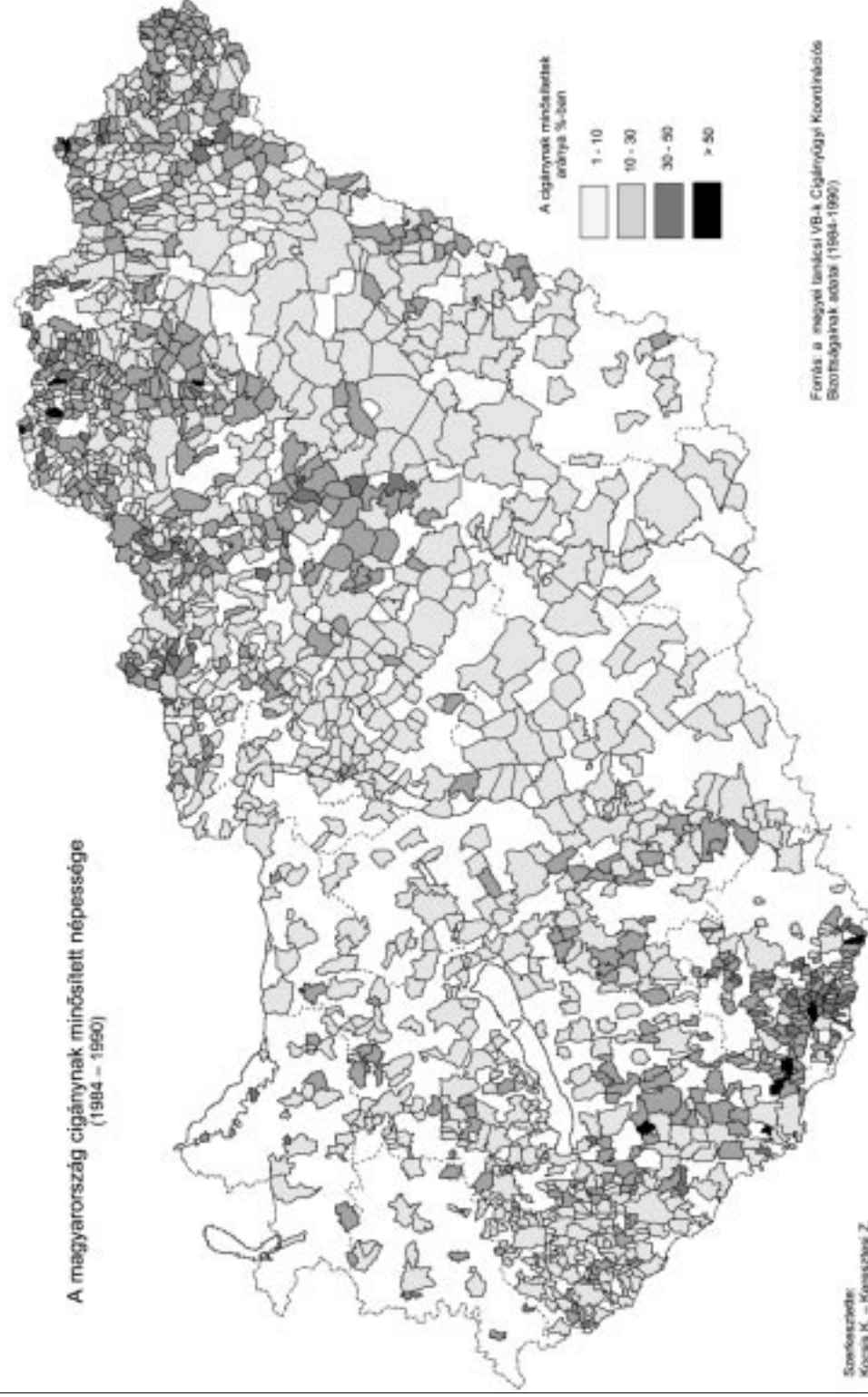
- 1949. évi XX. törvény A Magyar Köztársaság Alkotmánya
- 1952. évi III. törvény A polgári perrendtartásról
- 1952. évi IV. törvény A házasságról, a családról és a gyámságról
- 1957. évi IV. törvény Az államigazgatási eljárás általános szabályairól
- 1959. évi IV. törvény A Polgári Törvénykönyvről
- 1973. évi I. törvény A büntetőeljárásról
- 1978. évi IV. törvény A Büntető Törvénykönyvről
- 1990. évi LXIV. törvény A helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek választásáról
- 1990. évi LXXV. törvény A helyi önkormányzatokról
- 1991. évi IV. törvény A foglalkoztatás elősegítéséről és a munkanélküliek ellátásáról
- 1992. évi XXII. törvény A Munka Törvénykönyvéről
- 1992. évi LXIII. törvény A személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról
- 1993. évi LXXVII. törvény A nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól
- 1993. évi LXXIX. törvény A közoktatásról
- 1993. évi LIX. törvény A nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosáról
- 1996. évi I. törvény A rádiózásról és televíziósáról
- 1996. évi LXXV. törvény A munkaügyi ellenőrzésről
- 1997. évi XXXI. törvény A gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról
- 1997. évi LXVI. törvény A bíróságok szervezetéről és igazgatásáról
- 1997. évi C. törvény A választási eljárásról
- 1997. évi CLIV. törvény Az egészségügyről
- 1998. évi XXVI. törvény A fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról
- 1999. évi XXXIV. törvény az Európa Tanács nemzeti kisebbségek védelméről szóló, Strasbourgban, 1995. február 1-jén kelt Keretegyezményének kihirdetéséről
- 1999. évi XL. törvény a Strasbourgban, 1992. november 5-én kelt A regionális vagy kisebbségi nyelvek Európai Kartájának kihirdetéséről
- 34/1990. (VIII. 30.) Korm. rendelet a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatalról
- 1/1995. (IX. 28.) ME rendelet a Kisebbségekért Díj alapításáról
- 20/1995. (III. 3) Korm. rendelet a kisebbségi önkormányzatok költségvetésének, gazdálkodásának, vagyonyjuttatásának egyes kérdéseiről
- 116/1995. (IX. 28.) Korm. rendelet a Kisebbségek Napjáról
- 1120/1995. (XII.7.) Korm. határozat a Cigányügyi Koordinációs Tanács létrehozásáról

- 1121/1995. (XII.7.) Korm. határozat A Magyarországi Cigányokért Közalapítvány létrehozásáról
- 130/1995. (X. 26.) Korm. rendelet a Nemzeti Alaptanterv kiadásáról
- 32/1997. MKM. rendelet a nemzeti és etnikai kisebbségek óvodai nevelésének és iskolai oktatásának irányelveiről
- 1093/1997. (VII.29.) Korm. határozat A cigányság élethelyzetének javításáról
- 1166/1998. (XII. 30.) Korm. határozat Az 1999. évi foglalkoztatáspolitikai irányelvekről
- 1047/1999.(V. 5.) Korm. határozat A cigányság életkörülményeinek és társadalmi helyzetének javítására irányuló középtávú intézkedéscsomagról
- 1048/1999. (V.5.) Korm. határozat a Cigányügyi Tárcaközi Bizottság létrehozásáról
- 1/1998. (XII. 16.) OGY politikai nyilatkozat Az ENSZ Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata elfogadásának 50. évfordulója alkalmából

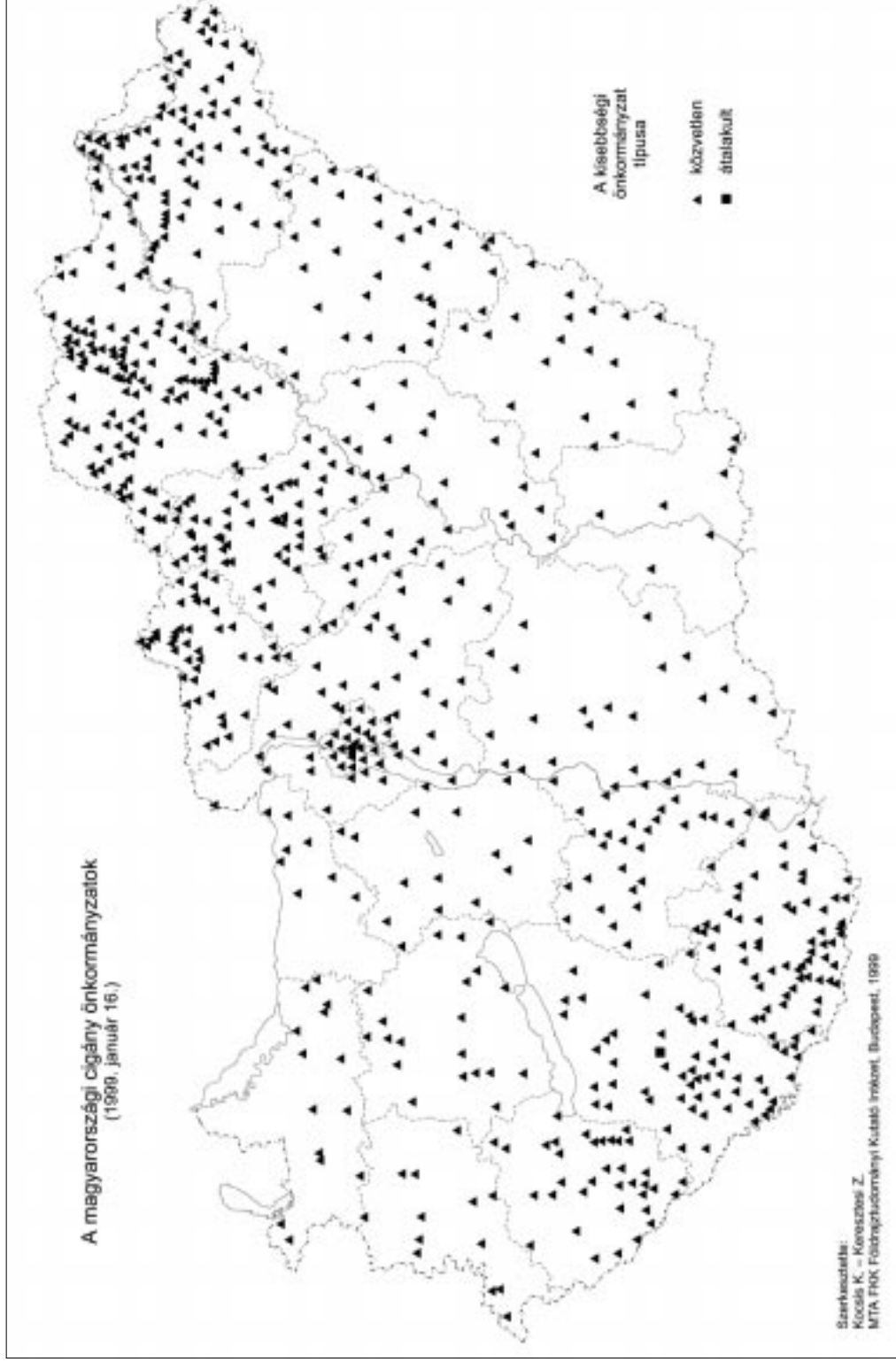
A magyarországi cigánynak minősített népessége (1984 – 1990)

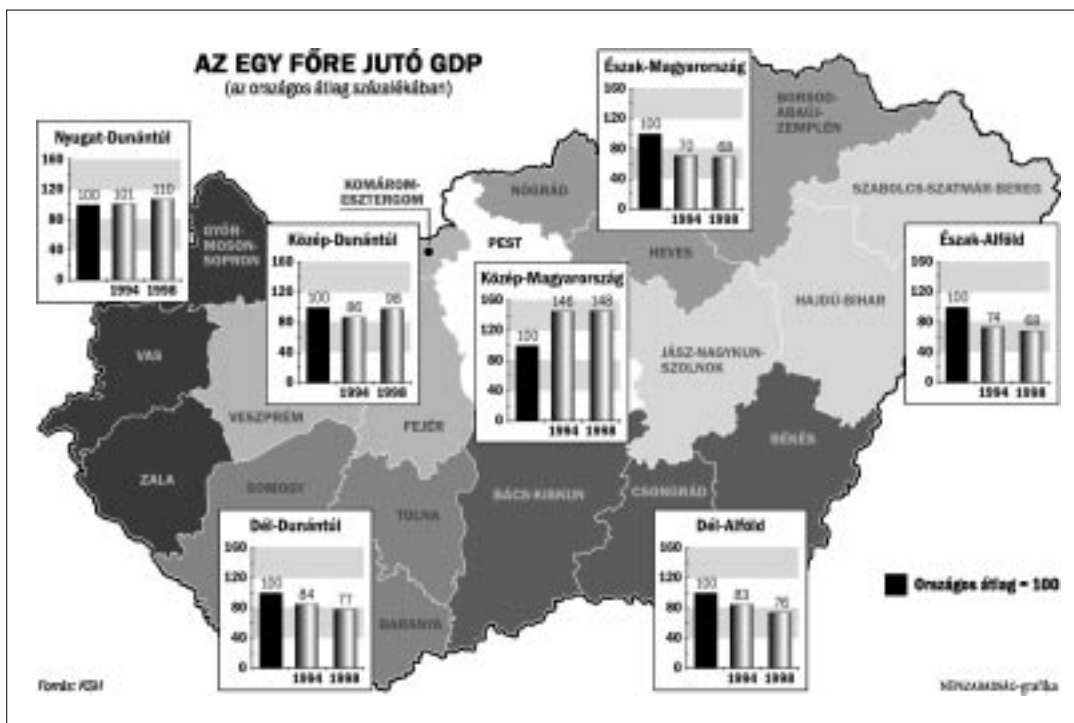
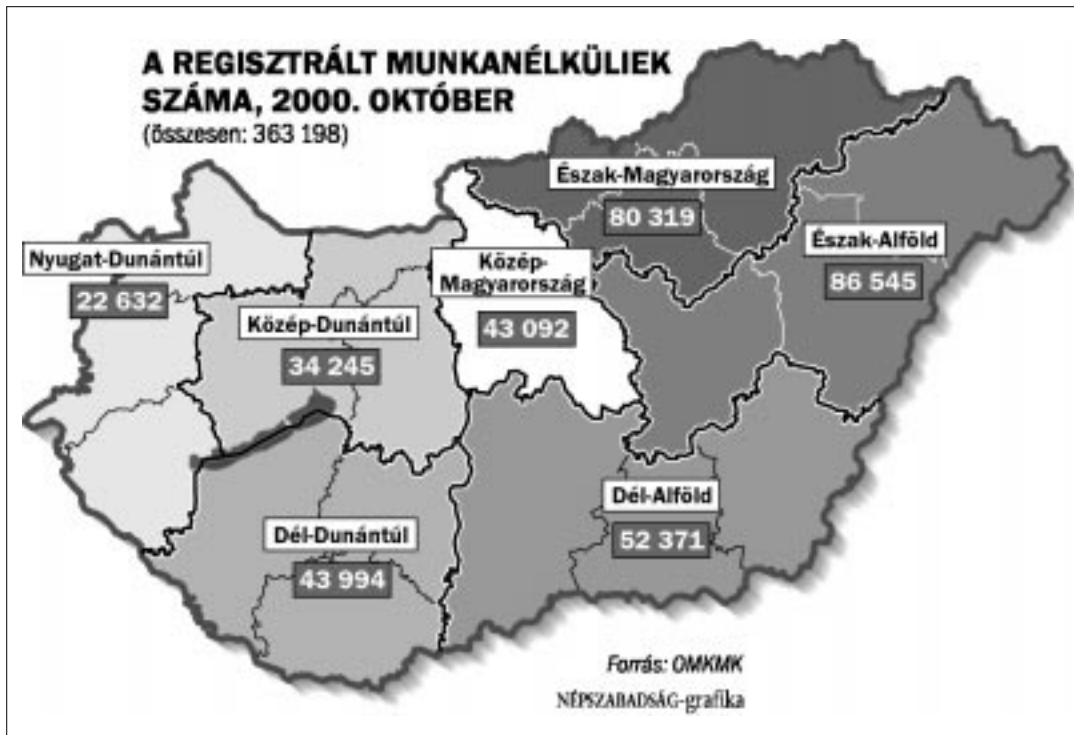
Ferrás a megyei tanács VB-á Cigányügyi Koordinációs Bizottságának adatai (1984-1990)

Szerkesztette:
Kocsis K. – Kovácsos Z.
MTA FHK Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest, 1999

A magyarországi cigány önkormányzatok (1990. január 16.)

Szerkesztette:
Kocsis K. – Kovácsos Z.
MTA FHK Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest, 1999

III. VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

- Bari Károly: *Tűzpiros kigyócska. Cigány népköltészet*. Budapest: Gondolat, 1985.
- Bari Károly: *Az erdő anyja. Cigány népmesék és néphagyományok*. Budapest: Gondolat, 1990.
- Bari Károly: *Cigány folklór I – IX*. CD: BK 001 – B010. Magánkiadás, 1990.
- Bogdán Béla: A cigány kisebbség rendszerváltozás utáni helyzete. *Regio* 1993/4.
- Csalog Zsolt: A cigánykérdés Magyarországon 1980 előtt. In: *Bibó Emlékkönyv*. Budapest – Bern: Századvég – Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1991.
- Csalog Zsolt: *Kilenc cigány*. Budapest: Móra, 1976.
- Csefkó Ferenc–Pálné Kovács Ilona (szerk.): *Kisebbségi Önkormányzatok Magyarországon, 1994–1998*. Budapest: Osiris – MTA AKM, 1999.
- Erdős Kamill *cigánytanulmányai*. Szerkesztette Vekkerdi József. Békéscsaba. A gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 78. 1989.
- Sir Angus Fraser: *A cigányok*. Budapest: Osiris, 1996.
- Havas Gábor: A Baranya megyei teknővájó cigányok. Korábbi cigány foglalkozások. Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben. In: *Cigányvizsgálatok*. Budapest: Művelődéskutató Intézet, 1982.
- Havas Gábor: *A cigány közösségek történeti típusairól*. Kultúra és közösség, 1989.
- Karsai László: *A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945. Út a cigány Holocausthoz*. Budapest: Cserépfalvi, 1992.
- Kemény István–Rupp Kálmán–Csalog Zsolt–Havas Gábor: *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet, 1976.
- Kemény István (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. Budapest: MTA, 1999.
- Kemény István (szerk.): *A magyarországi romák*. [Budapest]: Press Publica, 2000.
- Kemény István (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. MTA AKM – Osiris, megjelenés előtt.
- Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. BTF – IFA – MKM, 1998.
- Mezei Barna–Pomogyi László–Tauber István (szerk.): *A Magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985*. Budapest: Kossuth, 1986.
- Neményi Mária: *Cigány anyák az egészségügyben*. Budapest: NEKH, 1998.
- Réger Zita: *Utak a nyelvhez*. Budapest: Akadémiai, 1990.
- Sárosi Bálint: *Cigányzene...* Budapest: Gondolat, 1971.
- Sárosi Bálint: *A hangszeres magyar népzene*. Budapest: Püski, 1996.
- Stewart, Michael Sinclair: *Daltestvérek*. Budapest: T–Twins – MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány, 1994.
- Szuhay Péter–Baráti Antónia: *Képek a magyarországi cigányság 20. Századi történetéből. „A világ létre, melyen az egyik fel, a másik le megy.”* Budapest: Néprajzi Múzeum, 1993.
- Szuhay P.: *A magyarországi cigányok kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Budapest: Panoráma, 1999.
- Vajda Imre (szerk.): *Periférián. Roma szociológiai tanulmányok. Kérdések és válaszok*. Ariadne Alapítvány, 1997.
- Vekkerdi József: *A cigány népmese*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974.
- Vekkerdi József: *A magyarországi cigány kutatások története*. Debrecen, 1982.